

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“Azərbaycan Respublikasında əhali istehlakının dinamikası və strukturunun
makroiqtisadi təhlili” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İsrayılova Afət Eyyub

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ___ ” _____ **20__-ci il**

**“Azərbaycan Respublikasında əhali istehlakının dinamikası və strukturunun
makroiqtisadi təhlili” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: Makroiqtisadi siyasət

Qrup: 60

Magistrant

İsrayilova Afət Eyyub

_____ **imza**

Elmi rəhbər

**i.e.n.,dos. Məmmədov Məmməd
İbrahim**

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

i.ü.f.d.,b/m Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof. Kəlbəyev Yaşar Atakışi

_____ **imza**

Macroeconomic analysis of dynamics and structure of population consumption in the Republic of Azerbaijan

Abstract

Due to the fact that the consumption expenditure of households is always a good indicator of standard of living; studies on households' consumption enable economists and policy makers to increase living conditions of inhabitants by making reliable policies and by monitoring the temporal changes in the level of welfare.

The Post-Oil Period necessitated the development and implementation of specific development strategies that reflected the adequacy of new challenges to the Azerbaijani economy. The development of a socially-oriented market economy, in addition to economic, political and other spheres, also implements the need for large-scale reforms in the social sphere. The establishment and regulation of relations in the social sphere is carried out within the framework of direct social policy. Establishment of this policy on more effective bases and implementation through flexible mechanisms is one of the most important conditions for the development and progress of modern society. The use of such a potential more effectively increases the significance of identifying and mobilizing extra funding for the realization of social events in the solution of social problems.

Among these problems are the urgency of the special scientific-practical nature of issues related to the dynamics and the macroeconomic impact of the structure of the population's consumption.

Key Words: Households, consumption, Macroeconomic analysis income-demand elasticities, pseudo panel, QAIDS.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Məs.	Məsələn
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İQİ	İstehlakçı Qiymət İndeksi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
I Fəsil ƏHALİ İSTEHLAKININ MAKROİQTİSADI ASPEKT-LƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	9
1.1. İstehlak nəzəriyyələri və əhali istehlakına təsir göstərən faktorların sistemli təhlili.....	9
1.2. İqtisadi artımın dayanıqlılıq səviyyəsinin makroiqtisadi qiymətləndirilməsi metodologiyası: istehlak-yığım tarazlığı kontekstindən.....	21
II Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ İSTEHLAKI-NIN ƏSAS TENDENSİYALARININ EMPIRİK TƏHLİLİ.....	30
2.1. Post-neft dövrü üçün Azərbaycan Respublikasının əhali istehlakının formalaşması meylləri və dinamikası.....	30
2.2. Minimum istehlak səbəti kontekstindən əhali istehlakının strukturu və ona təsir göstərən faktorların qiymətləndirilməsi.....	41
III Fəsil ƏHALİ İSTEHLAKININ DİNAMİKASI VƏ STRUKTURU-NUN MAKROİQTİSADI TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NÜMUNƏSİNDƏ.....	50
3.1. Azərbaycanda makroiqtisadi tarazlıq səviyyəsinin əhali istehlakı perspektivindən qiymətləndirilməsi.....	50
3.2. Əhali istehlakının idarə edilməsi mexanizmləri üzrə dünya təcrübəsi: müqayisəli təhlil.....	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	67
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	70
ƏLAVƏLƏR.....	74
Cədvəllərin siyahısı.....	83
Qrafiklərin siyahısı.....	84
Sxemlərin siyahısı.....	84

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Post-neft dövrü Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında yeni çağırışlara adekvatlığı özündə əks etdirən spesifik inkişaf strategiyalarının tərtibə və eyni zamanda tətbiqini zəruriləşdirmişdir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı iqtisadi, siyasi və digər sferalarla yanaşı, sosial sferada da geniş miqyaslı islahatların həyata keçirilməsinə zərurəti reallaşdırır. Sosial sferada münasibətlərin qurulması və tənzimlənməsi bilavasitə sosial siyasət çərçivəsində həyata keçirilir. Bu siyasətin daha effektiv təməllər üzərində qurulması və çevik mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsi, tənzimlənməsi müasir cəmiyyətin inkişafının, tərəqqisinin mühüm şərtlərindəndir. Məhz belə bir potensialdan daha səmərəli istifadə olunması sosial problemlərin həlli istiqamətində sosial tədbirlərin reallaşması üçün əlavə maliyyə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və səfərbər olunmasının əhəmiyyətini artırır.

Bu problemlər içərisində əhali istehlakının dinamikası və strukturunun makroiqtisadi təsirlərindən qaynaqlanan məsələlərdə xüsusi elmi-praktiki əhəmiyyəti ilə aktualıq kəsb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bu istiqamətdə ölkəmizdə ciddi iqtisadi tədqiqatlar mövcuddur. Eyni zamanda mövzu ilə əlaqədar beynəlxalq səviyyədə problemin mikro və həmçinin makro aspektləri kifayət qədər detallı araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Azərbaycanda mövcud vəziyyətin kompleks təhlili əsasında əhali istehlakının dinamikası və onun strukturunun sistemli tədqiqi əsasında iqtisadi artımın dayanıqlılığının və makroiqtisadi tarazlıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və dayanıqlı istehlakın təmin edilməsi istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması təşkil edir.

Bu məqsədə müvafiq olaraq tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Milli iqtisadiyyatda əhali istehlakı dinamikasının təhlili əsasında makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsini nəzəri-metodoloji aspektlərinin

öyrənilməsi;

2. Azərbaycanda istehlak qiymətləri indeksinin sistemli təhlili və əsas tendensiyaların təsbit edilməsi

3. Azərbaycanda makroiqtisadi tarazlığı təmin edən amillərin (monetar, fiskal və digər amillərin) istehlakın dinamikası və strukturuna təsirinin müəyyənləşdirilməsi;

4. İstehlak qiymətləri və xərclərinin makroiqtisadi tarazlıq əlaqələrinin araşdırılması;

5. Azərbaycanda makroiqtisadi tarazlığı təmin edən dinamik dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Azərbaycan Respublikasında əhali istehlakının formalaşmasına təsir göstərən faktorların təsbiti, onun dinamikası və strukturunun təhlili tədqiqatın obyektini, predmetini isə Azərbaycan Respublikası əhalisinin istehlak davranışları təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Əsas tədqiqat metodları kimi analiz-sintez, qruplaşdırma, riyazi-statistik metodlar, SWOT təhlili və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan alimlərin əsərləri, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, o cümlədən, digər əlaqədar nazirliklərin və dövlət qurumlarının, müvafiq beynəlxalq təşkilatların hesabat və məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: tədqiqatın aparılması üçün mane olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, zəruri informasiya bazasının yetərsizliyi və s.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işinin yekun nəticələri bizə onu deməyə əsas verir ki, əhali istehlakının strukturu və dinamikası ölkə üzrə iqtisadi inkişaf strategiyasının tələbləri əsasında makroiqtisadi tarazlığın təmini əsasında eçbir problem yaratmamaqdadır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: giriş, 3 fəsil, 6 paraqraf, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 84 səhifə həcmindədir. 2 sxem, 16 cədvəl və 17 qrafikdən istifadə edilmişdir.

I Fəsil MAKROİQTİSADI TƏHLİL VƏ ONUN NƏZƏRİ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİNİN KOMPLEKS TƏDQIQI

1.1. İstehlak nəzəriyyələri və əhali istehlakına təsir göstərən faktorların sistemli təhlili

İstehlak xərclərinin təhlili istehlakçılar, istehsalçılar, siyasətçilər və iqtisadçılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstehlakçı qərarlarına təsir edən dəyişənlərin təhlili və bu dəyişənlərin vaxtla dəyişməsi hökumət tərəfindən tətbiq olunan gəlir, xərc, qiymət və vergi kimi siyasətlərin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir, istehlakçıların mal və xidmətlər arasında məhdud gəlirlərini necə bölüşdürür. İstehlakçıların mal və xidmətlərə olan tələbatının ölkənin sosial-iqtisadi strukturundan asılı olduğunu nəzərə alaraq, sosial-demoqrafik struktur və gəlirlərin dəyişməsi, texnoloji inkişaf, diversifikasiya və məhsulların fərqləndirilməsi istehlak nümunələrində dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklərin istehlak xərclərinin təhlili ilə müəyyən edilməsi gələcək planlaşdırma, həyat dövrü və rifah səviyyəsinin hesablanması ilə bağlı tədqiqatlar üçün əsas yaradır.

İstehlakçıların bir əmtəə qrupuna verdiyi xərclər həmin əmtəə qrupunun istehsalçısı üçün gəlir verdiyindən, ümumi istehlak xərclərinin əmtəə qrupları tərəfindən bölüşdürülməsi və qiymətlərin və gəlirin dəyişmələrinə qarşı elastikliyin müəyyən edilməsi istehsalçılara, eləcə də istehlakçılara böyük maraq göstərir. Analizin nəticələrinə əsasən, istehsalçılar istehlakçıların tədqiqat sahəsində tələblərini müəyyən edə bilirlər. Qiymətlərin, istehlakın və marketing siyasətinin qiymətlərin mümkün dəyişikliklər qarşısında istehlak modellərini necə dəyişdirəcəyini təyin edərək müəyyənləşdirir.

İstehlak davranış nəzəriyyəsinin ənənəvi başlanğıc nöqtəsi rasionallığın qəbul edilməsinə əsaslanır. Bu fərziyyəyə əsasən, istehlakçı malların istehlakından məmnunluğu artırmaq üçün məhdud gəlirləri olan müxtəlif alternativlərdən seçir. İstehlakçının rasiona seçimi nəticəsində alınan məmnuniyyət barədə bütün məlumatlar istehlakçı funksiyasına daxildir. Müxtəlif əmtəə kompozisiyaları

arasında fayda artırmaq üçün istehlakçıya üstünlük vermə prosesi bəzi fərziyyələrə əsaslanır. Bu fərziyyələr istehlak nəzəriyyəsində "seçim aksiomu" kimi tanınır. Bu aksiomları izah etməkdə istehlakçının kardinal məhsuldarlığına bir ölçü verdiyini, yəni istehlakçının hər mala və ya əmtəə kompozisiyasını əldə edilən həddi və ya dərəcəsinin göstərən bir rəqəm verə biləcəyi ehtimal olunur. Bu fərziyyəyə əsasən, istehlakçının başqa birinə üstünlük verdiyini göstərmək üçün ">" simvolu, məhsulun ən azı digərini yaxşı göstərdiyini göstərmək üçün (at least as good) " \geq " simvolu, "~" simvolu istifadə edilmişdir.

Bu tədqiqat və istehlak xərcləri üzrə ədəbiyyatdakı bir çox tədqiqat anti-hipotez nəticələrinə gətirib çıxardı ki, kapital bazarlarının mükəmməl fəaliyyət göstərdiyini və bu nəticələrin likvidlik məhdudiyyətinin təsiri ilə bağlı olduğunu sübut edir. Xüsusən, istehlak kredit bazarlarının effektiv işləməməsi istehlak xərclərinin dövrlər arasındakı dağılmasına mane olur və nəticədə resursların sərf edilməməsi ilə məhdudlaşdırıla bilər. Geniş mənada istehlak dəyişikliyindən qaynaqlanan investisiyaların yanlış paylanması da iqtisadi artım üçün bir maneə təşkil edir. Buna görə istehlak xərcləri kanalına təsir edən kredit bazarları ölkənin, xüsusilə də az inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının artmasında böyük rol oynayır. Buna görə də, bu ölkələrdə istehlakçı davranışlarını müəyyən edən mexanizmlərə həssas olan effektiv bir inkişaf siyasəti həyata keçirilməlidir.

Bu tədqiqatın növbəti mərhələsində, ölkənin qeyri-davamlı malların istehlakının daha spesifik bir təhlili, fərdi şəkildə araşdırılması və zaman seriyasının ölçüsünü genişləndirməklə edilə bilər. Hər bir ölkə üçün bu cür bir işin nəticəsi olaraq alınan nəticələrin ayrı-ayrılıqda şərh edilməsi mümkündür.

İstehlak xərcləri tədqiqatlarının başlanğıcı 18-ci əsrin sonunda İngiltərədə Davies (1795) və Frederick Eden (1797) - dən başlayır. Davies və Eden ev təsərrüfatlarının gəlirlərini qruplar (ərzaq, yanacaq, geyim, sağlamlıq, kirayə və digər xərclər) arasında necə bölüşdürdüyünü təhlil etmişdir. Büdcə araşdırmalarının ilk və ən məşhur statistik analizi Engel (1857) tərəfindən həyata keçirilmişdir. Engelin işi əhali probleminə baxmayaraq, gəlirin və istehlak arasındakı əlaqəni izah etmək üçün bir çox tədqiqatın qabaqcıllığı olmuşdur.

Engel tərəfindən Belçikada Ducpetiaux Bölgəsində üç sosial-iqtisadi qrup olaraq təsnif edilən Belçikalı 153 ailədən alınan məlumatlara görə, yoxsul bir ailənin ümumi xərcləməsində qida nisbətlərinin də böyük olması tələb qanunudur. Engel 1895-ci ildə Ducpetiaux bölgəsinin məlumatlarını sosial-iqtisadi siniflərdən daha çox gəlir səviyyəsinə görə ayırdıqda, ümumi xərclərin artması ilə ümumi geyim və ya gəlir nisbətlərində geyimlərin payı artdığını və ərzaq, mənzil, yanacaq və işıq hissəsinin payı azaldıqlarını təsbit etmişdir.

Hansı ailə iqtisadiyyatlarının xərcləmə qrupları arasında məhdud gəlirlərini necə bölüşdürdüyü iqtisadiyyat və siyasət idarəedicilərini ən çox maraqlandıran sahələrdir. Bunun ən vacib səbəblərindən biri malların və xidmətlərin istehlakının əsas tələblərə cavab verməsinin olmasıdır. Buna görə ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri yaşayış səviyyəsinin əhəmiyyətli göstəricisidir. Eyni zamanda, sosial rifah analizləri həm mikro, həm də makroiqtisadiyyatın siyasət praktikaları ilə əlaqələrinə dair tədqiqat mövzularıdır.

İstehlakçı davranışını müəyyən edən amillər gəlir, qiymətli əşyaların qiymətləri, istehlak zövqləri və üstünlükləri, müxtəlif sosial-mədəni qurumlar və qəsəbələrdir. İstehlak xərcləri üzrə tədqiqatlarda gəlirin və qiymət elastikliyinə müəyyənləşdirilməsi və gəlir və qiymət kimi istehlaka dair mühüm amillərin təsiri vurğulanmışdır və təsirlərin ölçüsünü müəyyən etməklə, gələcək bazar proqnozlarının hazırlanmasını və müvafiq maliyyə siyasətlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Tələb təhlilləri, əhalinin rifahının müəyyən bir səviyyəyə çatmasını təmin etmək və rifah səviyyəsində olan dəyişiklikləri zamanla izləmək üçün doğru siyasətlərin qurulmasına imkan verir.

Bu gün, gəlir bölgüsü və yoxsulluğun qeyri-bərabərliyi global problemdir. Yoxsulluq məhdudluğu istehlak xərcləri əsasında hesablanır. Eyni şəkildə, gəlir bölgüsündə bərabərsizlik istehlak xərclərində bərabərsizliyə gətirib çıxarır. Sosial proqramları hazırlayarkən, ölkələr dəyişən gəlir səviyyəsinə və sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq istehlak dəyişikliyinə onların müvafiqliyi və tətbiq olunan hədəfləri baxımından necə dəyişməsi üçün göstəricilərə ehtiyac duyurlar.

Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, ev təsərrüfatlarının büdcə tədqiqatları digər məlumatlarla müqayisədə daha sistemli və müntəzəm surətdə yığılır. Bu, istehlakçı davranışlarının fərdlər arasında və zamanla necə dəyişdiyini, yəni panel məlumatlarının necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İstehlak davranışları nəzəriyyəsinin tarixi başlanğıc nöqtəsi rasionallıq şərtinə dayanır. Bu şərtə görə istehlakçı, məhdud gəliri ilə bir çox alternativ arasından, malların istehlakından əldə ediləcəyi faydanı optimal səviyyəyə çıxaracaq şəkildə seçim etməkdədir. İstehlakçının rasionol olaraq etdiyi seçim üçün əldə etdiyi məmnuniyyətə aid bütün informasiya, istehlakçının fayda funksiyasında özünü əks etdirəcəkdir (Sarıməşeli, 2015, s.5). Bu istiqamətdə istehlakçının məhdud gəliri ilə əldə ediləcəyi məcmu faydanı ən yüksək səviyyəyə çıxaracaq şəkildə mal və xidmətlərin satın alınması, istehlakçı davranışlarının fayda maksimizasiyası ilə ifadə edilməsini təmin etməkdədir.

Ümumiyyətlə istehlakçı davranışları nəzəriyyəsi fərqli istiqamətlər üzrə genişləndirilmiş və dəyişik fayda funksiyalarına aid optimizasiya davranışlarını özündə əks etdirən bir şəkildə istifadə edilir. Tədqiqat işində istehlakçının (təbii ki, biz burada əhali istehlakını nəzərdə tuturuq) fayda funksiyası, dolayısı fayda funksiyası və xərclər funksiyasına aid optimallaşdırma davranışlarının təhlili əsasında mikro analiz etməyib, daha geniş anlamda istehlak dinamikasının makroiqtisadi effektlərini təhlil edəcəyik.

İstehlak insanlıq tarixi boyunca iqtisad elminin ən çox müzakirə və üzərində tədqiqatlar aparıldığı mövzular içərisində yer almaqdadır. İstehlakçı davranışları nəticə etibarilə istər makroiqtisadiyyat, istərsə də mikroiqtisadiyyat kontekstindən ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatımız əsas etibarilə istehlakın makroiqtisadi aspektlərinin araşdırılmasını özündə birləşdirir. Belə ki, mikroiqtisadi çərçivədən baxsaq istehlakçı davranışları bəlli fərziyyələrə və faktorlara əsaslanaraq, istehlakçının faydasının necə maksimumlaşdırılmasını analiz edirsə, makroiqtisadiyyat məcmu istehlak xərclərini və bu xərclərin iqtisadiyyatdakı önəmi və təsirlərini öyrənməkdədir. (Berker R.M 2008: s. 38).

İstehlak xərclərini müəyyənləşdirən faktorlar geniş spektrli olmaqla iqtisadi analizlər zamanı olduqca fərqli indikatorların nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu faktorları ümumi şəkildə aşağıdakı sxem üzrə qruplaşdırma bilərik (bax sxem 1.).

Cədvəl 1. İstehlak xərclərinə təsir göstərən faktorlar

İstehlak xərclərinə təsir göstərən FAKTORLAR	
İQTİSADI XARAKTERLİ FAKTORLAR	DEMOQRAFİK XARAKTERLİ FAKTORLAR
<ol style="list-style-type: none"> 1. Gəlir indikatorları 2. Sərvət və gəlir bölgüsü 3. İnflyasiya 4. Faiz dərəcələri 5. Keçmiş istehlak 6. Qiymətlər və gözləntilər 7. Texnoloji inkişaf 8. Vergi dəyişiklikləri 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Təhsil 2. Peşə 3. Yaş 4. Ailə böyüklüyü 5. Cins 6. Məskunlaşma 7. Ölkə əhalisi 8. Gender nisbəti
PSIXOLOJİ XARAKTERLİ FAKTORLAR	SOSIAL-MƏDƏNİ XARAKTERLİ FAKTORLAR

Mənbə: Blundell, R. & Browning, M. (1994). Consumer Demand and the Life-Cycle Allocation of Household Expenditures. *Review of Economic Studies* (1994) 61, 57-80.

Milli iqtisadi inkişafın əsas indikatorlarından biri kimi əhali və yaxud əgər belə demək mümkündürsə ailə iqtisadiyyatlarının istehlakının strukturu və onun dinamikasını qeyd etmək olar. Çağdaş dünya iqtisadiyyatında ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların iqtisadi inkişafının əsas hədəf nöqtəsi əhalinin rifahı ilə bağlı olduğu halda əhali istehlakının tədqiqi və trendlərin yeni çağırışlara adekvat şəkilləndirilməsi olduqca müstəsna əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Əhali istehlakı və onun istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət aspektlərinin təhlili dövlətin sosial siyasəti ilə yanaşı iqtisadi siyasəti ilə qarşılıqlı vəhdət əsasında analiz edilməlidir.

Böyük Depressiyadan sonra "General Theory" (1936) mərkəzində Keynesin "Mütləq Gəlir Hipotezi" (1936), iyrminci əsrin başından bəri gəlir və istehlak arasındakı əlaqəni öyrənməyə gətirib çıxarmış və sistemli hipotezlər hazırlanmışdır. Post-Keynes Absolute Gəlir Hipotezinə istinadən hazırlanan üç

digər istehlak nəzəriyyəsi də mövcuddur: Duesenberry (1948, 1949) Nisbi Gəlir Hipotezi, Modigliani (1949) Ömür Boyu Gəlir Hipotezi və Fridmanın (1957) Davamlı Gəlir Hipotezi.

Keynes nəzəriyyəsi uzunmüddətli perspektivdə gəlirdən başqa bəzi obyektiv və subyektiv amillərə istehlak meylinin müəyyənləşdiricilərini bağlamışdır (Keynes, 1936, s.91-95).

Obyektiv amillər amillər:

1. Vahid ödənişdə dəyişiklik
2. Hazırkı və gələcək mallar arasındakı valyuta məzənnəsi
3. Maliyyə siyasətində dəyişikliklər
4. Gəlir və net gəlir bilincində dəyişikliklər
5. Xalis gəlir hesablanarkən nəzərə alınmayan sermaye dəyərlərindəki gözlənilməz dəyişikliklər
6. Bugünkü və gələcək gəlir arasındakı əlaqəyə bağlı gözləntilərin dəyişdirilməsi və s.

Keynes, subyektiv faktorun qənaət etmək üçün səbəb kimi təyin edir və bunları aşağıdakı kimi siyahıya alır (Keynes, 1936, s.107-108):

1. Ehtiyat məqsədləri üçün ehtiyat yaradır
2. Gəlir gəlirindən faydalanmaq və gələcəkdə daha çox istehlak etmək
3. Gələcəkdə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi
4. Spekulyativ məqsədlər
5. Ailə üçün miras
6. Davamlı olaraq xərcləməkdən qaçmaq və s.

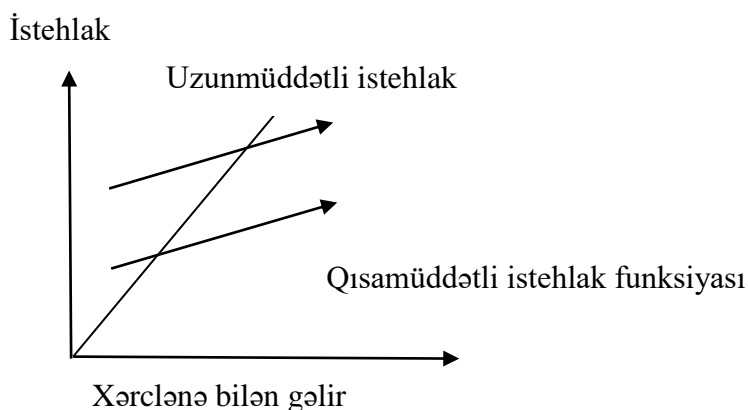
Keynes mikro kontekstdən məsələyə baxmaqla spesifik mövqə ortaya qoymuşdur. Ümumi istehlak xərclərini izah etmək üçün hərtərəfli bir çərçivə təmin edilmişdir ki, bu da ədəbiyyatda hələ də etibarlıdır. Ramsey (1928) və Fişerdən (1930) başqa, ümumi istehlak funksiyası üzrə makroiqtisadi tədqiqatlar 1936-cı ildə nəşr olunan Keynes Ümumi Teorisi ilə başladığı ehtimal edilir. Başqa sözlə, Keynesian yanaşma istehlakın empirik makro modelləri arasında ilkdir və davranışları ehtiva edir. Keynesin sözlərinə görə, məşğulluq effektiv tələbatdan və

istehlakdan asılı olaraq məşğulluq və real əmək haqqından asılıdır və bu dəyişənlər işçilərin ümumi gəlirlərini müəyyənləşdirir və ümumi gəlir istehlakı müəyyənləşdirir (Ferber, 1979, s.6). Bu nəzəriyyədə iddia edilir ki, istehlak birbaşa sabit gəlir funksiyasına malikdir.

$$c_t = \alpha + \beta y_t$$

c_t və y_t müvafiq olaraq ümumi istehlak xərcləri və ümumi xərclənə bilinən gəlirləri t zamanındakı dəyərini göstərməkdədir. Marjinal istehlak trendi (MPC), B , 0-dən 1-ə qədərdir (sabitdir) və avtonom istehlakı göstərən kiçik, lakin müsbət dəyəərə malikdir. Bu dəyərin mövcudluğu gəlirin sıfır olmasına baxmayaraq istehlak funksiyasında müəyyən istehlak səviyyəsinin olduğunu göstərir. Buna görə istehlak və gəlir arasında mütənasib bir əlaqə olmadığını söyləmək olar. Həm sadə, həm də xətti və bir sıra ölçüdə mexanik tənliyin, həm vaxt seriyası, həm də kəsintili məlumatlara tətbiq etdiyi, mütləq gəlir hipotezinin ümumi istehlak və ümumi istifadə olunan gəlir arasındakı əlaqə olduğunu göstərir, digər bütün dəyişənlər isə məlumatlardır.

Sxem 1. Qısa və Uzunmüddətli istehlak xərcləri

Mənbə: Sorensen və Whitta-Jacobsen, 2009, s. 467.

Sxem 1-də qısa və uzunmüddətli dövr üçün istehlak funksiyaları öz əksini tapmışdır.

Keynesyən istehlak nəzəriyyəsinin fərziyyələrinə əsasən, istehlak xərcləri tək gəlir səviyyəsinin artması ilə artır, lakin istehlak artım tempi gəlir artımından

daha aşağıdır. Başqa sözlə, gəlir səviyyəsi artmaqla istehlak artır. Mövcud praktikaya görə, gəlir qrupları nəzərə alınmaqla, MPC dəyərlər yuxarıda göstəriləndiyi kimi yüksək gəlir qrupuna doğru azalması gözlənilir. MPC'ləri hesablamaq üçün analizdə istifadə edilən rəqəmlər istehlak xərcləri və gəlirlərinin istifadə etdiyi gəlir qruplarına əldə edilən məmnuniyyət indikatorları və APC göstəricilərindən bilavasitə istifadə edilir.

2017-ci ildə sabit qiymətlərlə ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinə aid olan asılı dəyişənlər 2018-ci ildəki sabit qiymətlərlə manat səviyyəsini təmsil edir, bu da müstəqil dəyişəndir. Keynesyən istehlakçı funksiyasına görə gəlir səviyyəsi ilə istehlak xərcləri arasındakı əlaqə pozitivdir və gəlir səviyyəsi artdıqca istehlak artacaq və azaldıqca azalacaqdır. Buna görə, qiymətləndirmə nəticələrindən gözləntimiz bu istiqamətdədir.

Qısamüddətli vaxt seriyasına əsasən, fərdlər cari dövrdə əldə edilmiş gəlirləri digər şəxslərlə müqayisə etmək əvəzinə, keçmiş gəlir səviyyələrinə nisbətən nəzərdən keçirirlər. Ev təsərrüfatları istehlak xərclərini əvvəlki dövrdə əldə etdikləri ən yüksək istehlak səviyyəsinə görə müəyyən edirlər. Döngünün baş verməsi halında gəlir daraldıqda, onların istehlakını gəlir azalması kimi azaldır, lakin uzunmüddətli funksiyadan düz qısa müddətli istehlak funksiyasına keçid edilir.

Duesenberry'in empirik nəticələrə dair verdiyi bəyanatlar birbaşa deyil. Uzunmüddətli təhlildə istehlak fərdin digər şəxslərə nisbətən gəlirindən asılıdır. Müxtəlif sosial qrupların üfüqi kesitsel çalışmalarında istehlak cəmiyyətin ortalama gəlirinə görə fərdlərin gəlirindən asılıdır. Başqa sözlə, fərdlərin xərcləri nisbi gəlir ilə proqnozlaşdırıldığı kimi bir-birinə bağlıdır. Qısa müddətli seriyalı analizdə, istehlak cari gəlirdən çox keçmişdə ən yüksək gəlir səviyyəsindən asılı hesab olunur (Trezza, 2012, s.362-365).

Fisher modelinin əsasını təşkil edən Neoklasik Faiz nəzəriyyəsinə görə, hazırda qənaət səviyyəsi də real faiz dərəcəsi ilə asılıdır. Real faiz dərəcəsi cari qənaət səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Faiz dərəcələrinin qənaətə təsiri haqqında heç bir güclü empirik nəticələr olmadığı halda, gəlir və əvəzetmə təsiri nəticəsində

münaqişənin nəticəsi olaraq qənaət üçün real faiz dərəcəsinin dəyişməsi nəzəri cəhətdən qeyri-müəyyəndir. (Agénor, 2004, s. 53).

Əvəzetmə effekti sayəsində real faiz dərəcəsinin artması cari birdəfəlik gəlirin və cari əmanətlərin gələcək dəyərini artıracaq; Gələcək dövrdə istehlak cazibədar olacaq. Başqa sözlə, real faiz dərəcəsi artdıqca, cari istehlak artacaq. Gəlir təsiri əvəzetmə təsirinə zidd təsir göstərir. Real faiz dərəcəsinin artması, gələcəkdə istehlak səviyyəsinin qorunması üçün lazım olan qənaətlərin azalmasına və cari istehlak səviyyəsinin artmasına səbəb olacaq (Güvel, 2011, s.82). Bu gəlir təsiri istehlakçının hər iki dövrdə daha çox istehlak istəməsinə səbəb olacaq. Bu mexanizmdən asılı olaraq, real faiz dərəcəsinin artımının cari istehlaka təsiri gəlir və əvəzedici effektlərin nisbi böyüklüyünə görə dəyişə bilər. İstehlakın strukturunda olan dəyişiklikləri kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirməklə ölkədə bölgü, mübadilə və son nəticədə istehsala təsir etmək yolu ilə əldə etmək mümkündür. İstehlakın yaxşılaşdırılması məqsədi nisbi kateqoriyadır. Çünki istehsala yönəldilmiş iqtisadi siyasət, düzgün bölgü sistemi ilə müşayiət olunduqda stimulyerici amil kimi qarşımıza çıxar. Maddi istehlak stimulları mənəvi istehlakla və onun strukturu ilə tamamlandıqda insanın inkişafı prosesi baş verir (Əlirzayev Ə.R 2016: s. 178).

Hər bir dövlət bu və ya digər dərəcədə öz vətəndaşları qarşısında sosial məsuliyyət daşıyır. Həm də dövlətə müəyyən sosial keyfiyyət və əlamətlər xasdır. Müasir bazar iqtisadiyyatı inkişaf modeli də sosial proseslərin şüurlu, məqsədyönlü və milli mənafeələrə uyğun idarə edilməsini və bunun ən müasir və sivil sosial texnologiyalar əsasında həyata keçirilməsi zərurətini reallaşdırır. Söz yox ki, bu idarə etmə məsələlərində məhz dövlətin ideoloji kursu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir və önəmli təsir imkanlarına malikdir.

Ona görə də sosial dövlətin məqsədləri və funksiyalarının reallaşması mexanizmləri dövlətdə mövcud olan hakim ideologiyadan asılı olaraq fərqlənir və bu, öz əksini dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət kursunda tapır. Digər tərəfdən, həm də sosial siyasətin ideoloji əsası onun məqsədləri üzərində qurulur ki, bu da öz əksini dövlətin seçdiyi və həyata keçirdiyi sosial siyasət modelində, tipində əks

etdirir. Makroiqtisadi siyasət baxımından təkrar istehsal və onun ayrı-ayrı bölmələri, integrasiya tarazlığı bilavasitə sosial və iqtisadi tarazlıq arasında ciddi əlaqələrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Qloballaşma şəraitdə ölkələrin davamlı inkişaf strategiyası istehlak dayaqları üzərində qurulduqda strateji sosial problemlər həll olunur.

Dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət kursuna yanaşmalar kontekstində 2 yanaşma tərzini fərqləndirilir. Qərbi sossiumuna məxsus olan yanaşma «fərd-sahibkar» xarakterlidir, digər bir yanaşma isə «etatistik-icma» xarakterli yanaşmadır. İkinci yanaşmada dövlətin sosial problemlərin həllində iştirakı məsələsi ortaya çıxır.

1. Birinci qrup belə hesab edir ki, sosial siyasət-bütünlükdə cəmiyyətə xas olan problemlərin həlli ilə bağlı ictimai fəaliyyətdir və onun məqsədi cəmiyyətin inkişafı qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq, ona kömək etməkdir.

2. İkinci qrup belə hesab edir ki, sosial siyasət sosial-əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə əsaslanaraq, əmək və kapital münasibətlərinin stabilləşməsi, reqlamentləşdirilməsinə istiqamətlənir.

3. Üçüncü qrup yanaşmaya görə sosial siyasət xüsusilə, daha imkansız, təminatlı, qeyri-əmək qabiliyyətli əhali təbəqəsinə yönələn ictimai fəaliyyət növü kimi baxılır.

4. Dördüncü qrup yanaşmaya görə sosial siyasət cəmiyyətdə fərdi və sosial qeyri-bərabərliyin yaratdığı, neqativ təsirlərin yumşaldılması üçün bir vasitədir. Bu yenidən bölgü tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir (redistributiv sistem vasitəsilə). Əsas məqsəd isə gəlirlərin differensiasiyasının qarşısının alınmasıdır.

5. Beşinci tip yanaşma sosial siyasət sosial ədalət və sosial tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Əslində, bunlar müasir vətəndaş cəmiyyətinin və sosial dövlətin əsas baza prinsipləridir, dəyər meyarlarıdır.

Burada onu da vurğulamalıyıq ki, istehlak amili olaraq istehsal menecmenti, sahibkarlıq, ədalətli təmin olunmuş mülkiyyət münasibətləri, tarazlı regional

inkişaf istiqamətləri hər hansı bir sahə üzrə inkişaf strategiyası istehsala təsir edən əsas amillər kimi qəbul edilir

Ölkə istehsalın və istehlakın növlərinin prioritetliyinə görə ixtisaslaşır. Məsələn, kənd təsərrüfatı ölkəsi, sənaye ölkəsi və s. kimi statusa malik olur. İstehsal əməktutumlu və bazartutumlu sahələrə bölünə bilər. Ancaq bir istiqamətdə inkişaf meyilləri (monoton) ölkə iqtisadiyyatının kompleksliyini təmin etmir. Əhali istehlakı idarəolunma obyektini kimi əhalinin rifahının yüksəldilməsinə, kommertiya mənfəətinin əldə edilməsinə, istehsal olunmuş məhsulun istehlakına, reallaşmasına şərait yaradır. Onun idarə olunması məqsəd kimi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin və əhalinin təminatının yüksəldilməsi marağını güdür (Əlirzayev Ə.R 2016: s. 33).

İdarəetmə məqsədilə istehlakın başlıca prioritetləri əsaslandırılmalıdır. İstehlak prioritetlərində əhalinin təminat səviyyəsi, ölkə üzrə istehsal səviyyəsi, əhali davranışı seçimi (bu çox önəmli məqamdır), və hər bir əmtəənin və xidmətin motivasiyası rol oynayır. Effektiv idarəetmə üçün bazarı tədqiq etmək, tələbat olan xidmət və məhsulları təsbit etmək, onların istehsalına və ya idxalına diqqət yetirməklə tələbə uyğun strateji təklif hazırlamaq deməkdir. Burada önəmli məqamlardan biri də istehlak bazarının formalaşdırılması kontekstində cari və perspektiv struktur siyasətin təzahürü ilə bilavasitə bağlıdır.

Əhalinin pul gəlirlərinin və ələxsüs sosial təbəqələşmənin yığımla istehlak arasında olan münasibətləri (əgər belə demək mümkündürsə korelyasiyanı) tənzimləmək yolu ilə rəqabətqabiliyyətli istehlak bazarının quruluşu müəyyənləşir. Strategiya baxımından istehlak sferası iqtisadi artımın, sosial siyasətin, büdcə siyasətinin və əhəmiyyətli dərəcə də investisiyanın əsas istiqamətlərini və prioritetlərini müəyyən edir. Makroiqtisadi inkişaf strategiyası baxımından istehlaka iqtisadi artımın tərkib hissəsi kimi baxılır.

İstehlakın strategiyası birmənalı şəkildə bazar münasibətlərinə, istehsala, bölgü tandeminə, qiymət siyasətinin effektiv tənzimləmək üçün konseptual yanaşmadır. Cəmiyyətin hər bir fərdinin istehlak tələbatını nəzərə almaqla onun təmini variantlarının müəyyənləşdirilməsi makroiqtisadi nisbətər yolu ilə tənzimlənir.

İstehlak strategiyası, dövlət dəstəyi və yarımalarına əsaslanan ələbaxımlılıq prinsipi ilə qurulmamalıdır, bu uzunmüddətli dövr üçün effektiv qəbul edilə bilinməz.

Sosial siyasət mexanizminin həyata keçirilməsini bir neçə texnoloji fazalara və mərhələlərə ayırmaq olar. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1. Mövcud real sosial şəraiti, vəziyyəti elmi-nəzəri cəhətdən öyrənmək və təhlil etmək, bu sahədə əsas problemləri və ziddiyyətləri prinsipial olaraq aşkara çıxarmaq, inkişaf meyillərini və perspektivlərini müəyyən etmək.

2. Sosial siyasətin konkret taktiki və strateji məqsədlərini müəyyən etmək, bu məqsədlərə nail olmanın mümkün metodlarını və vasitələrini axtarıb tapmaq.

3. Hər hansı bir sosial problemin seçilmiş həlli variantının reallaşmasında normativ-hüquqi bazanın təmin olunması.

4. Həm yerli, həm regional, həm də ümumilikdə ölkə səviyyəsində sosial siyasətin reallaşması istiqamətində inzibati-təşkilati və səfərbəredici-təbliğətçilik tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi.

5. Sosial siyasətin çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin ümumi gedişinə və onların səmərəliliyinə nəzarətin təmin edilməsi və lazımı korrektələri edilməsi.

Makrosəviyyədə idarəetmə sahə və regional sosial qütbləşmənin nəzərə alınması ilə dövlətin öz mexanizmləri vasitəsilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə, bazara təsiretmə deməkdir. Strategiya baxımından istehlakın minimal, maksimal və orta səviyyəsi idarə olunur.

Yaşayış minimumu və ona təsir edən amillərin idarə olunması dövlətin keyfiyyət prizmasıdır. Yaşayış minimumu istehlak bazarına təsir edən ədalətli sosial prinsipləri qoruyan və dövlətin müavinat, güzəşt subsidiya pensiya islahatlarını həyata keçirən mexanizmdir (Əlirzayev Ə.R 2016: s. 98).

Optimal və ədalət prinsipinə söykənən əhalinin istehlak davranışları heç şübhəsiz əhalinin həyat keyfiyyətinin maksimum dərəcədə yüksək səviyyəyə çatdırılmasını təmin edən mühüm ilkin şərtlərdən biridir.

Bu isə öz növbəsində əhalinin səmərəli rifah siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bunu əlavə 8-dəki cədvəl üzrə ümumiləşdirmək daha məqsəduyğun olardı.

1.2. İqtisadi artımın dayanıqlılıq səviyyəsinin makroiqtisadi qiymətləndirilməsi metodologiyası: istehlak-yığım tarazlığı kontekstindən

İstehlak xərclərinin təhlili istehlakçıların sərf etmədikləri gəlirlərin nə qədər çox olduğunu müəyyən etmək üçün vacibdir, çünki daxili qənaət iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qloballaşmanın inkişaf etmiş, az inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə gətirdiyi ən böyük problemlərdən biri olan gəlir bölgüsü və yoxsulluqdakı tarazlıq fərdlərin istehlak strukturuna aiddir. Buna görə istehlak araşdırmaları, gəlir balansının düzəldilməsinə və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş siyasətin formalaşdırılmasında dəstək olacağı qrupun müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli mənbələrdir.

Yaşadığımız dövrdə iqtisadi siyasətin əsas məsələlərindən biri dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etməkdir. Çünki dayanıqlı iqtisadi artım ölkədə milli sərvətin artırılmasını, beləliklə də əhalinin həyata səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. İqtisadi artım gəlirlərin artmasına, bu isə daha yüksək istehlaka səbəb olur, daha yüksək istehlak isə yüksək həyat səviyyəsini təmin edir. Brutland Komissiyasının hesabatına əsasən davamlı inkişaf dedikdə, hazırkı nəslin öz ehtiyaclarını ödəməklə gələcək nəslin özünün öhdəliklərini qarışlamaq imkanlarını təhlükə altına qoymayan inkişaf nəzərdə tutulur (World Commission on Environment Development, 2013).

Tədqiqat işində davamlı iqtisadi artımın əsasən iqtisad amillərinə baxılacaqdır. Bu baxımdan, davamlı inkişaf, sərvətin mənbələri olan istehsal, insan, sosial və təbii kapitalın əvəz edilməsi və ya çevrilməsi ilə adambaşına düşən milli sərvətin azalmasını təmin edən inkişafdır (Handbook on National Accounting, Series F, No. 61, 2003, p.4).

İqtisadi inkişaf mahiyyət etibarilə iqtisadi artımdan fenomenindən daha geniş kateqoriyadır. Bununla yanaşı, prosesin əsas şərti inkluziv iqtisadi təmini ilə bağlıdır. İqtisadi artımın istənilən tempi qarşıya qoyulmuş hədəfləri təmin etmir. Bunun üçün dinamik tarazlı iqtisadi artım tempinə nail olmaq lazımdır. Bu hadisə isə elə bir situasiyaya dəlalət edir ki, baş verən proses yeni makroiqtisadi tarazlığı

təmin etsin. Belə şəraitdə mühüm məsələlərdən biri istehlakla qənaət arasında seçimin edilməsidir. Ölkədə cari istehlakın səviyyəsi əhalinin həyat səviyyəsini müəyyən edir (МӘНКБЮ Н.Г. 2016 с 158-159).

Bununla belə, qənaətin artırılması cari istehlakı azaltsa da, milli sərvətin artırılması üçün investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan, indiki nəslin həyata səviyyəsi ilə gələcək nəslin həyat səviyyəsi arasındakı seçim yaranan gəlirlərin hansı hissəsinin son istehlak xərclərinə, hansı hissəsinin isə milli qənaətə yönəldilməsindən asılıdır. Milli qənaət hesabına investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ölkənin istehsal imkanlarının artmasına və nəticədə, iqtisadi artıma səbəb olur.

Milli qənaətlə istehlak arasındakı seçim məsələsi iqtisadi artım nəzəriyyələrinin əsasında dayanmışdır. Məsələn, Solou modelinə əsasən iqtisadi artım kapitalın stasionar vəziyyətinə qədər baş verir və bu aşağıdakı düsturla müəyyən olunur (Туманова Е.А: 2015 с 273):

$$sf(k^*) = (n + g + \delta)k^* \quad (1)$$

Burada, s – qənaət norması;

$f(k)$ – bir işçiyə düşən istehsalın həcmi;

k^* – bir işçiyə düşən kapitalın stasionar həcmi;

n – əhalinin artım tempi;

g – elmi-texniki tərəqqinin tempi;

δ – kapitalın sıradançıxma əmsalı.

(1) düsturuna əsasən milli iqtisadiyyatda bir işçiyə düşən kapital sabit qaldıqda, iqtisadi artım tempi $(p + g)$ -ə bərabər olur. Bu zaman, əhalinin (daha doğrusu, məşğul olanların) sayının artması və elmi texniki tərəqqinin tempi iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amil olur. Elmi-texniki tərəqqi həm əmək məhsuldarlığı, həm də əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsini müəyyən edən əsas amil hesab edilir. Bununla belə, ölkədə kapitalın həcmi optimal səviyyəyə çatmayana qədər kapitalın nisbətən yüksək artımı hesabına iqtisadi artım tempi də yüksək olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Solou modelinə əsasən qənaət normasının artması əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsinin artmasına və bu da iqtisadi artım tempinin

yüksəlməsinə səbəb olur. Aydındır ki, bir işçiyə düşən kapitalın artması digər şərtlər sabit qaldıqda istehsal gücünün artmasına səbəb olur. Belə şəraitdə bir işçiyə düşən kapitalın milli qənaət normasından asılı olan sabit vəziyyətlərə uyğun olan müxtəlif həcmli olur. Bu həcmlərdən optimal olanı istehlakın həcmi ilə milli qənaət arasındakı seçimə əsaslanır. Belə ki, kapitalın son hədd məhsuldarlığı $(n + g + \delta)$ kəmiyyətindən azdırsa, onda kapitalın sabit vəziyyətdəki həcmi təmin etmək üçün həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarına sərf edilən milli qənaət istehlakın azalmasına səbəb olacaqdır. Çünki, kapital son hədd məhsulu onun artımına sərf edilən xərclərdən az olur və nəticədə, istehlakın azaldılması hesabına kapitalın stasionar həcmi təmin edilir. Əks halda, yəni kapitalın son hədd məhsuldarlığı $(n + g + \delta)$ kəmiyyətindən çoxdursa, onda kapitalın sabit vəziyyətdəki həcmi təmin etmək üçün həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarına sərf edilən milli qənaət istehlakın azalmasına səbəb olamayacaq, əksinə belə hal həm də istehlakın artımına gətirib çıxaracaqdır. Bu baxımdan, bu sahədə iqtisadi siyasət tədbirləri işləyib hazırlayarkən istehlakı maksimumlaşdıran milli qənaət normasının təmin olunmasına çalışmaq lazımdır. Bu zaman, aşağıdakı bərabərlik ödənilməlidir:

$$f'(k) = (p + g + \delta) \quad (2)$$

Kapitalla silahlanmanın mümkün sabit (stasionar) səviyyələrindən (2) şərtini ödəyən səviyyə, ölkədə ən yüksək istehlakı təmin edir. Buna kapital yığımının Qızıl Qanunu adlanır. Bu zaman, maksimal istehlakı təmin edən qənaət norması aşağıdakı kimi hesablanır:

$$s = f'(k) \frac{k}{f(k)} \quad (3)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, Solou modelinin bir sıra çatışmazlıqları vardır və bu modeli kiçik ölkə iqtisadiyyatına tətbiq imkanları məhduddur. Bununla belə, bu model iqtisadi artımın baş vermə qanunauyğunluqlarını və onu müəyyən edən determinantları öyrənmək baxımından mühüm əhmiyyətə malikdir.

Bir sıra alimlər qeyd edirlər ki, təbii resursların hasilatı və ixracından yaranan rentanın bazar mexanizmi vasitəsilə bölgüsü zamanı qeyri-xammal sahələrinin investisiya cəlbediciliyi azalır (Sachs J.: 2001 c 827-838).

Onlar belə halı holland sindromu adlandırırlar. Bununla belə, təbii resursların istehsalının üstünlük təşkil etdiyi iqtisadiyyatlarda rentanın əhəmiyyətli hissəsi dövlətin sərəncamında olur və buna görə də, bu vəsaitlərdən səmərəli istifadəsi qarşıda duran vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Təbii resurslardan (məsələn, neftdən) əldə edilən gəlirlərinin gələcək nəsillərin mənafeyi baxımından istifadə edilməsi onların əhəmiyyətli hissəsinin investisiya edilməsini nəzərdə tutur. Çünki investisiya gələcək istehlakla əlaqəli olur. Bu investisiyanın iki istiqamətini fərqləndirmək lazımdır. Bunlardan birincisi, təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərin (rentanın) fiziki kapitala (əsas kapitala) qoyuluşu ilə əlaqədardır.

Ölkədə iqtisadi artımın əsasında əsas kapitalın yığılı dayandır və əsas kapitala investisiya isə gələcəkdə gəlirlərin artmasına və iqtisadi artım tempinin artmasına səbəbə olur. İkincisi, təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərin xarici ölkələrdə aktivlərin alınmasına yönəldilməsi, yəni maliyyə investisiyası şəkilində qoyulması ilə əlaqədardır. Bu zaman, təbii resurslar tükəndikcə, maliyyə kapitalı yığılır və təbii resurslardan əldə edilən gəlirləri maliyyə kapitalından əldə edilən gəlirlər əvəz etməyə başlayır. Fikrimizcə, təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərin ölkədə əsas kapitalın yığılına yönəldilməsi daha səmərəli addımdır. Çünki bu zaman ölkədə iqtisadi artım tempi sürətlənir, halinin məşğulluğu artır.

Maliyyə kapitalına qoyuluş hesabın əldə edilən gəlirlər flıan faizlərlə məhdudlaşdığı halda, istehsalda əsas kapitala investisiya qoyuluşu əmək haqqının, faiz gəlirlərinin, rentanın və mənfəətin artmasına səbəbə ola bilər. Lakin əsas kapitala investisiya ölkədə investisiya imkanlarının mövcud olmasını tələb edir. Belə imkanlar məhdud olduqda isə, maliyyə kapitalının yığılıması ön plana çıxır. Digər mühüm məsələ, təbii resurslardan əldə edilən gəlirlərin (rentanın) istehlak və investisiya arasında bölüşdürülməsidir.

Çünki bu rentanın istehlak və investisiya arasında bölüşdürülməsi haqqında qərarın verilməsi iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Amerika iqtisadçısı C.M.Xartvik qapalı iqtisadiyyatda istehsal funksiyası miqyasdan sabit verimlə xarakterizə olunduqda, texniki tərəqqi olmadıqda və əhalinin artım tempi sifira bərabər olduqda, uzunmuddətli dövr ərzində istehlakın həcmnin sabit qalması

üsün təbii resurslardan əldə edilən rentanın tamamilə investisiyaya sərf edilməsinin zəruri olduğunu müəyyən etmişdir (Xartvik J.M.: 1977 p 137-175). Bu Xartvik qaydası adlanır.

Bununla belə, Xartvik qaydası iqtisadiyyatda uzunmüddətli prosesləri təsvir etməklə, əmək məhsuldarlığının və elmi-texniki tərəqqinin təsirini nəzərə almır. Amerika iqtisadçısı R.Solou qeyd edir ki, Xartvik modelində elmi texniki tərəqqinin nəzərə alınması istehlakın sabit tempə artmasını təmin edəcəkdir (Solow R.: 1986 p 141-149).

Neoklassik modellərlə yanaşı, neokeynis modelində də iqtisadi artımın iqtisadi tarazlıq arasında əlaqə aradırılmışdır. Bu nəzəriyyədə də milli qənaətlə istehlak arasındakı nisbət iqtisadi artım və makroiqtisadi tarazlığı müəyyən edən əsas amil hesab edilmişdir.

Neokeyns modeli olan Xarrod-Domar modelində aşağıdakı şərtlər qəbul edilir (Harc H.A : 2006 c. 337).

1. Modeldə qapalı iqtisadiyyata baxılır ($NX=0$);
2. İqtisadiyyatda dövlət sektoru yoxdur;
3. İnvestisiya laqı yoxdur, yəni investisiya qoyuluşu kapital yığıma ani olaraq çevrilir ($\Delta K(t) = I(t)$), kapital aşınmır;
4. Texniki tərəqqi yoxdur;
5. Zaman görə marjinal kapitaltutumu (B) və ya marjinal kapital verimi ($1/B$) dəyişmir.

Harrod modelində buraxılışın artımı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\Delta Y(t) = \frac{1}{B} \Delta K(t) \quad (4)$$

Əgər qənaət normasını s_t ilə, istehlak normasını isə β_t ilə işarə etsək onda, qənaət norması və istehlak norması aşağıdakı kimi hesablanır.

$$s_t = \frac{S(t)}{Y(t)} = \frac{I(t)}{Y(t)} \quad \beta_t = \frac{C(t)}{Y(t)}$$

Milli hesabların əsas bərabərliyi aşağıdakı kimidir:

$$Y(t) = I(t) + C(t)$$

$I(t) = \Delta K(t) = B\Delta Y(t)$ nəzərə alsaq, onda

$$I(t) = B\dot{Y}(t)$$

Buradan da

$$Y(t) = B\dot{Y}(t) + C(t)$$

Bu modeldə istehlakın dinamikasından asılı olaraq iqtisadi artımın üç ssenarisi araşdırılır:

Ssenari 1. İstehlak sifıra bərabərdir və bütün gəlir yığma yönəldilir ($s_t=1, \beta_t=0$).

Bu hipotez qeyri-realdır, lakin mövcud iqtisadiyyat üçün gəlirlərin maksimum mümkün artım tempini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda iqtisadi artım tempi marjinal kapital veriminə ($\frac{\dot{Y}(t)}{Y(t)} = \frac{1}{B}$) bərabər olur. Bu halda gəlirlərin maksimum artımına nail olunur və marjinal kapital veriminə adətən gəlirlərin artımının fasiləsiz texnoloji tempi adlanır.

Ssenari 2. İstehlakın səviyyəsi zaman baxımından sabitdir ($C(t)=C(0) = C_0$).

Bu halda da zaman keçdikcə, iqtisadi artım tempi marjinal kapital veriminə yaxınlaşır. Belə ki, bu halda qənaət norması aşağıdakı kimi olur:

$$s_t = \frac{I(t)}{Y(t)} = 1 - \frac{C_0}{C_0 + (Y(0) - C_0)e^{\frac{1}{B}t}} \quad (5)$$

Gəlirlərin artım tempi (ρ_t) isə aşağıdakı kimi müəyyən olunur.

$$\rho_t = \frac{\dot{Y}(t)}{Y(t)} = \frac{\frac{1}{B}(Y(0) - C_0)}{\frac{C_0}{e^{\frac{1}{B}t}} + (Y(0) - C_0)} \quad (6)$$

Burada, zaman (t) sonsuzluğa yaxınlaşdıqca, gəlirlərin artım tempi də fasiləsiz texnoloji artım tempinə ($1/B$) yaxınlaşır.

Ssenari 3. İstehlak müəyyən sabit kəmiyyətə (γ) bərabər tempə artır. Yəni, $C(t) = C(0)e^{\gamma t} = C_0e^{\gamma t}$, onda

$$Y(t) = C_0e^{\gamma t} + B\dot{Y}(t)$$

Bu halın üç variantına baxmaq olar.

Variant 1. Bu varianta əsasən istehlak marjinal kapital veriminə (gəlirlərin artımının texnoloji tempinə) bərabər tempə artır, yəni $\gamma = 1/B$.

Onda

$$Y(t) = C_0 e^{\frac{1}{B}t} + B\dot{Y}(t)$$

Bu halda gəlirlərin artımı trayektoriyası aşağıdakı kimi olur:

$$Y(t) = (Y(0) - \frac{C_0}{B}t)e^{\frac{1}{B}t} \quad (7)$$

Bu halda gəlirlər investisiya müsbət kəmiyyət olana qədər artır, çünki $I(t) < 0$ olduqda, $B\dot{Y}(t) < 0$ müvafiq olaraq $\dot{Y}(t) < 0$.

Gəlirlərin zaman baxımından artıma intervalını müəyyən etmək üçün aşağıdakı tənliyi həll etmək lazımdır.

$I(t)=0$, buradan da $B\dot{Y}(t)=0$ müvafiq olaraq $\dot{Y}(t)=0$. (7) bərabərliyindən aşağıdakı alınır:

$$t_1 = B\left(\frac{1}{\beta_0} - 1\right) \text{ olduqda, } \dot{Y}(t) = 0 \text{ alınır. Burada, } \frac{1}{\beta_0} = \frac{Y(0)}{C_0}$$

(7) tənliyindən həm də, $t_2 = B\frac{1}{\beta_0}$ olduqda, $Y(t) = 0$. Beləliklə, istehlakın

texnoloji artım tempinə bərabər sabit tempə artdığı bir şəraitdə, gəlirlər 0 və $B\left(\frac{1}{\beta_0} - 1\right)$

zaman intervalında artaraq $t_1 = B\left(\frac{1}{\beta_0} - 1\right)$ anında $Y_{\max} = C_0 e^{\frac{1}{B}t_1}$ çatır, sonra isə azalaraq

$t_2 = B\frac{1}{\beta_0}$ anında sifira bərabər olur.

Variant 2. İstehlak texnoloji artım tempindən yüksək olan sabit tempə artır, yəni

$$C(t) = C_0 e^{\gamma t}, \quad \gamma > \frac{1}{B}.$$

Onda,

$$Y(t) = C_0 e^{\gamma t} + B\dot{Y}(t) \quad (8)$$

(8) tənliyinin həlli gəlirlərin dəyişmə trayektoriyasını göstərir.

$$Y(t) = (Y(0) - \frac{C_0}{1-B\gamma})e^{\frac{1}{B}t} + \frac{C_0}{1-B\gamma}e^{\gamma t} \quad (9)$$

(8) bərabərliyindən çıxır ki, ilkin zaman anda gəlirlərin artım tempi $\left(\frac{\dot{Y}(0)}{Y(0)}\right) \frac{s_0}{B}$ -ə

bərabər olur.

Beləliklə, gəlirlərin ilkin tempi müsbət olur. Lakin (9) bərabərliyinin birinci toplananı müsbət, ikinci toplananı isə mənfidir. Buna görə də, bu halda da əvvəlcə gəlirlər artır, sonra isə azalaraq sifıra çatır.

Variant 3. İstehlak texnoloji artım tempindən aşağı sabit templə artır, yəni

$$C(t) = C_0 e^{\gamma t}, \quad \gamma < \frac{1}{B}$$

Bu o deməkdir ki, (9) bərabərliyində birinci toplanan sıfırdan kiçik, sıfırdan böyük və sifıra bərabər olfa bilər.

Bu variantın özündə üç kaonteksdən dəyərləndirilə bilinər.

Kontekst 1. İstehlakın artım tempi gəlirlərin ilkin artım tempindən aşağıdır.

Tutaq ki, (9) bərabərliyində $Y(0) - \frac{C_0}{1-B\gamma} > 0$ onda, $1 - B\gamma = \frac{C_0}{Y(0)}$, müvafiq olaraq,

$$\gamma < \frac{s_0}{B}.$$

Beləliklə, əgər istehlakın artım tempi ilkin anda gəlirlərin artım tempindən aşağıdırsa, yəni $\gamma < \frac{s}{B} = \rho_0$, onda (9) bərabərliyinin hər iki toplananı müsbətdir və gəlirlər qeyri-məhdud artır. Bu zaman t sonsuzluğa yaxınlaşdıqca qənaət norması vahidə, istehlak norması isə sifıra yaxınlaşır.

Kontekst 2. İstehlak texnoloji artım tempindən aşağı olan və $\frac{s_0}{B}$ -ə bərabər templə artır; $C(t) = C_0 e^{\frac{s_0}{B}t}$

Onda (9) bərabərliyinə əsasən

$$Y(t) = \frac{C_0}{1-s_0} e^{\frac{1}{B}t}; \quad \frac{C_0}{Y(0)} = \beta_0 = 1 - s_0$$

$$\text{Müvafiq olaraq, } \frac{C_0}{1-s_0} = Y(0) \text{ və } Y(t) = Y(0) e^{\frac{s_0}{B}t},$$

$$s(t) = \frac{I(t)}{Y(t)} = \frac{Y(0)e^{\frac{s_0 t}{B}} - C_0 e^{\frac{s_0 t}{B}}}{Y(0)e^{\frac{s_0 t}{B}}} = 1 - \beta_0 = s_0$$

Başqa sözlə, bu halda qənaət norması sabitdir, milli gəlirin artım tempi bu normasya proporsionaldır və marjinal kapital tutmuna kəs proporsionaldır.

Kontekst 3. İstehlakın artım tempi gəlirlərin ilkin artım tempindən yüksəkdir

$$\frac{s_0}{B} < \gamma < \frac{1}{B}$$

(9) bərabərliyindən çıxır ki, bu halda gəlirlərin müəyyən andan sonra artımı dayanır, sonra isə azalmağa başlayaraq sıfıra bərabər olur.

Beləliklə, Harrod-Domar modelinə əsasən iqtisadi artımın ən optimal variantı 3.3.2. halıdır. Bu zaman istehlak və yığım sabit temple artır, milli gəlirin artım tempi isə sabitdir və $\frac{s_0}{B}$ -yə bərabərdir.

Harrod-Domar modelinə əsasən tarazlı artıma iki yolla nail olmaq olar. Birincisi, ilkin anda s_0 qənaət norması müəyyən olunur və sonra istehlakın optimal artım tempi (γ) müəyyən olunur ki, bu da $\frac{s_0}{B}$ -ə bərabər olur. Digər halda isə, istehlakın arzu edilən artım tempi (γ) müəyyən olunur və sonra bu tempi təmin edə bilən qənaət norması s_0 müəyyən olunur ki, bu da γB -yə bərabər olur. İqtisadi praktikada əsasən ikinci variantdan istifadə edirlər. Bu halda istehlak və gəlirlərin artım tempi eyni kəmiyyətə, $\frac{s_0}{B}$ -ə bərabər olur. Bu zaman istehlak gəlirlərin sabit hissəsini təşkil edir ki, bu da uzunmüddətli dövrdə istehlakın Keynis funksiyasına müvafiq gəlir, yəni uzunmüddətli dövrdə istehlaka orta meyillilik dəyişmir.

Fəsil II AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİ İSTEHLAKININ ƏSAS TENDENSİYALARININ EMPİRİK TƏHLİLİ

2.1. Post-neft dövrü üçün Azərbaycan Respublikasının əhali istehlakının formalaşmasının meylləri və dinamikası

Neft qiymətləri 2014-cü ilin sonlarından başlayaraq dünya bazarında kəskin olaraq enməyə başladı. 2014-cü ilin dekabrında həmin ilin əvvəli ilə müqayisə olunduqda dünya bazarında Brent markalı neftin qiyməti 44 faiz aşağı düşərək 62 ABŞ dolları təşkil olmuşdur (The Economist 2014, p 14).

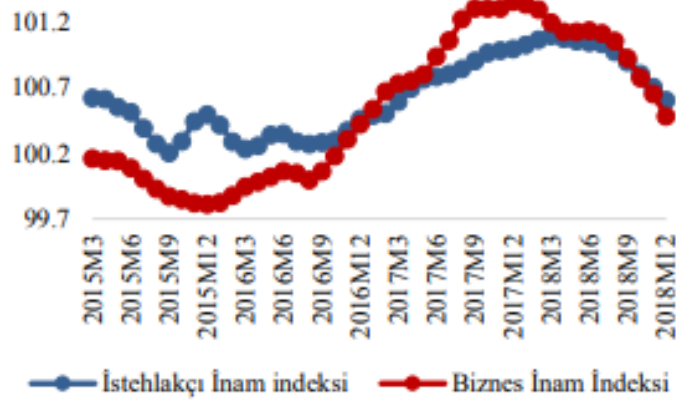
Neft qiymətləri enməsi ilə birlikdə Azərbaycanla ticarət tərəfdaşlığı edən bəzi ölkələrdə iqtisadi aktivlik azalmış və milli valyutaların dəyərsizləşmişdir. Bu isə ölkə iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərmiş və maliyyə-bank bazarında gərginliyi yüksəltmişdir. Dövlətimizin əsas prioritetlərindən biri yeni iqtisadi hadisələrin ölkə iqtisadiyyatına neqativ təsirlərini minimuma endirmək, həmçinin xarici və daxili tarazlığı təmin etməklə makroiqtisadi sabitliyi qorumaqdan ibarətdir. (<https://static.president.az>).

2018-ci ilin bütün ayları üzrə qlobal iqtisadi artım davamlı bir tendensiya kimi qeydə alınmışdır. Müəyyən dövrlərdə bir qədər zəifləyən iqtisadi aktivlik beynəlxalq ticarət və investisiya axınlarına da təsirsiz ötürməyib. Bütün bunlara baxmayaraq, müəyyən risklər qlobal iqtisadiyyat üçün hələ də öz aktuallığını qorumaqdadır. Bu mənada əsas təhlükə olaraq geosiyasi və ticarət sahəsində gərginliyin artmasını və beynəlxalq ticarət sistemindən uzaqlaşmanı göstərmək olar. Qlobal iqtisadi artım: Təəssüf ki, 2018-ci ilin əvvəlində müşahidə olunan yüksəliş, həmin ilin II rübündən etibarən ABŞ və Çin arasında baş vermiş ticarət müharibələri nəticəsində 2017-ci ildəki səviyyəyə qədər (3,7%) enmişdir. İƏİT ölkələri üçün istehlakçı və biznes inam indekslərinin dinamikası da bunu təsdiq edir.

2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə dünya iqtisadiyyatında aktivliyin yüksəlmə tempinin zəiflədiyini görürük. Bunu göstərən məqamlardan biri biznes inam indeksi ilə istehlakçı inam indeksinin aşağı meyl etməsidir. İqtisadi aktivliyin

İnkişaf Etməmiş Ölkələrdə (İEÖ) zəifləməsinin özünəməxsus səbəbləri böyük iqtisadiyyatlarda iqtisadi aktivliyə təsirsiz ötürməmişdir. İEÖ-də iqtisadi aktivliyi dəstəkləyən istiqamətlərdən biri də genişlənmiş fiskal stimül tədbirləridir.

Qrafik 1. İƏİT ölkələrində biznes inam və istehlak inam indeksləri

Mənbə: İƏİT

Link: www.oecd.org

İqtisadiyyatın genişlənməsi pul siyasətinin sərtləşdirilməsinə baxmayaraq davam etməkdədir. Çünki paralel olaraq fiskal stimül tədbirləri də geniş tətbiq olunur. İEÖ-nün əsas iştirakçıları olan ABŞ, Yaponiya və Avropanın iqtisadi artım templəri bir-birindən fərqlənir və bu fərq genişlənməkdədir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) 2019-cu ilin yanvar ayına olan hesabatına görə, 2018-ci ildə ÜDM-in təxmini artım tempi ABŞ-da 3%, Avrozonada 2%, Yaponiyada isə 1% səviyyəsindədir. İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrə (İEOÖ) gəldikdə isə, iqtisadi dinamika ASEAN, Şərqi və Cənubi Asiyada öz pozitivliyini qoruyub saxlayır: güclü daxili tələbat və əmək bazarı ilə dəstəklənir. Türkiyədəki iqtisadi vəziyyətin gərgin olmasına baxmayaraq, Şərqi Avropa ölkələrinin çoxu Avropa Birliyinin göstərdiyi güclü tələbin dəstəyi ilə iqtisadi dayanıqlılığını təmin edərək davamlı böyümə tendensiyasına çatmışdır (Mərkəzi Bank Pul siyasəti icmalı <https://uploads.cbar.az>).

Argentina, Braziliya və Venesuela kimi Latin Amerikasına nəzər salsaq, iqtisadi fəallıq bu ölkələrdə siyasi və maliyyə qeyri-sabitliyi ilə müşayiət olunmuşdur. Sub-Sahara Afrika, Şimali Afrika və Orta Şərq ölkələrinə nəzər saldıqda görərik ki, bu ölkələr əsas ixrac məhsullarının qiymətlərindəki

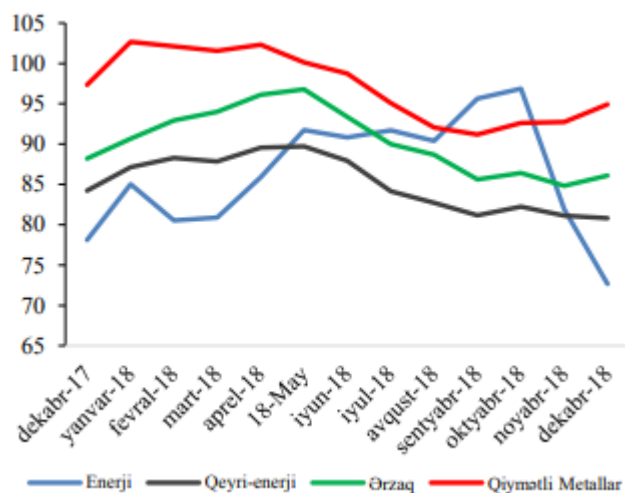
qabarıqlıqdan faydalanmışdır. İEOÖ çərçivəsində də iqtisadi artım templərinə nəzər salsaq qeyri-bərabərlik müşahidə olunmaqdadır. Buna başlıca səbəb olaraq neft qiymətlərindəki artımı, proteksionizm meyilləri ilə bağlı ticarətdə gözləntilərin dəyişməsinə, dünya ölkələri arasında yaşanan ticarət müharibələrini və geosiyasi qeyri-müəyyənlikləri göstərə bilərik. 2018-ci ilin yekun rübünün hesabat rəqəmlərinə nəzər salsaq görürük ki, Çində son 28 ildə müşahidə olunmuş ən zəif iqtisadi artımın 2018-ci ilə təsadüf etdiyini görürük. Belə ki, ÜDM-in artımı müvafiq dövr üçün 6.4% olduğu halda, illik artımı 6.6% səviyyəsində müşahidə olunmuşdur. Rusiyada və MDB ölkələrində isə 2018-ci il üzrə iqtisadi artım müvafiq dövr üçün 2.3% və illik artımı isə 2.6% olmuşdur. Türkiyədəki artım dinamikası 3.5% səviyyəsində qiymətləndirilir.

Əksər ölkələrin iqtisadiyyatları qarışısında duran əsas prioritet və işçi qüvvəsini daha keyfiyyətli işlə təmin etməklə məşğulluğun artırılması istiqamətindədir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) təqdim etdiyi hesabatına görə, qlobal çərçivədə işsizlərin sayı təxminən 192 milyon nəfərdir və bu göstərici qlobal işsizliyin 5.6%-i deməkdir. 2018-ci ilin sonuna olan proqnozlara görə iqtisadi fəallıq İEO-lərdə artdığından qlobal işsizliyin səviyyəsi enərək 5.5% təşkil etməli idi. Dekabr ayında işsizliyin səviyyəsi ABŞ-da 0.2% yüksəlmiş və təxminən 4% təşkil etmişdir. Bu, bazar iştiracılarının gözləntisindən yuxarı idi. Yaponiyada isə dekabr ayına olan statistikaya görə, işsizlik səviyyəsi gözləntiləri doğrultmuşdur, yəni 2.4% təşkil etmişdir. Elə həmin ayda Avrozonada bu göstərici sabit qalaraq, 7.9% təşkil etmişdir. (Mərkəzi Bank Pul siyasəti icmalı <https://uploads.cbar.az>).

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə, 600 milyonu aşan çox təzə iş yerinin yaradılması işsizlik səviyyəsini aşağı salacaq və gənclərin iş yerləri ilə təmin olunmasına səbəb olacaq. Qlobal əmtəə qiymətlərindəki volatillik və inflyasiya prosesləri. 2018-ci ildə enerji qiymətlərinin 7%, qeyri-enerji qiymətlərinin 4.1%, ərzaq qiymətlərinin 2.4%, qiymətli metal qiymətlərinin isə 2.5% ucuzlaşması ilə bağlı məlumat Dünya Bankının təqdim etdiyi Əmtəə Bazarları haqqında son hesabatında yer alır.

Qrafik 2. Əmtəə qiymətləri indeksi (2010=100)

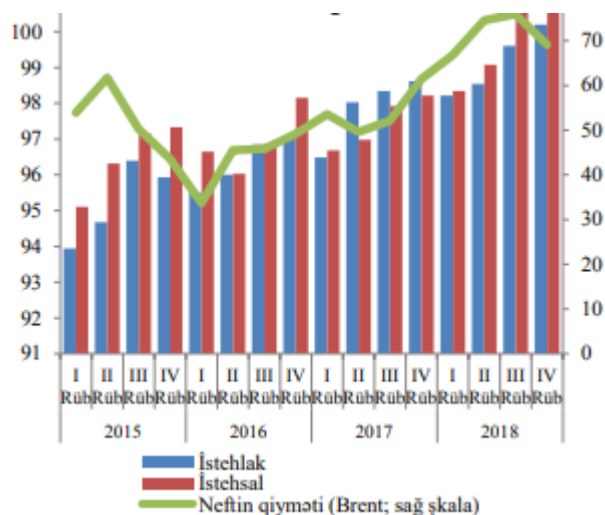

Mənbə: Dünya Bankı

Link: www.worldbank.org

Ən çox ucuzlaşma 10% həcmində metal və minerallarda qeydə alınıb. 2018-ci il ərzində əvvəlki dövrlərlə müqayisədə qızılın qiyməti 1.4% enib. Enerjinin ucuzlaşması, əsasən, neft qiymətlərindəki enmədən qaynaqlanmışdır. 2018-ci ilin ilk 3 rübü ərzində Brent markalı neftdə davamlı bahalaşma qeydə alınsa da, həmin ilin oktyabr ayından ilin sonunadək kəskin ucuzlaşma müşahidə olunur.

Qrafik 3. Dünya neft bazarı, milyon barrel/gün

Mənbə: Beynəlxalq Enerji Agentliyi

Link: www.iea.org

Qiymətlərdəki bu volatillikdən əvvəl ilin ilk 3 rübü ərzində neftin qiyməti 73 dollar/barel təşkil etmişdir. 2018-ci il 7 dekabrda OPEC-in, Rusiyanın da iştirak

etdiyi digər ölkələrlə görüşündə qərara alınmışdır ki, 2019-cu ilin yanvarından etibablayaraq 6 ay müddətinə neft hasilatı gündəlik 1.2 milyon barel həcmində azaldılsın.<https://uploads.cbar.az>). Razılığa görə, bu azalmanın 0.8 milyon barelinin OPEC-in, 0.4 milyon barelinin isə neft istehsal edən digər ölkələrin payına düşməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qlobal iqtisadi aktivliyi ilə yanaşı ABŞ-ın neft bazarında lider statusunda olması və İrana qarşı sanksiyaları, Meksika və Venesuelada istehsal həcmnin azalması, buna əksi olaraq istehsalın Nigeriya və Liviyada artması, OPEC-in digər üzvləri ilə yanaşı Rusiyanın istehsalın həcminə təsir etmə səviyyəsindən asılı olaraq 2019-cu ildə neftin qiymətində dəyişikliyi labüd edir.

Eyni zamanda, ABŞ-da inflyasiyanın səviyyəsi dünya əmtəə qiymətlərində qeydə alınan volatillikdən əlavə, həmçinin də təzə iş yerlərinin açılması ilə artmışdır.

Mayes (1981), inflyasiyanın təsiri iki amil ilə istehlakın azaldığını ifadə etdi. Birincisi, məlumat istehlakçıların dərhal onların faiz xərclərini faiz dərəcəsi ilə tənzimləməyəcəyi haldır. Bu, inflyasiyanın artması ilə daha çətinləşir. İkincisi, istehlakçıların inflyasiya səviyyəsində dəyişikliklərə dərhal reaksiya verməməsi, çünki bu dəyişiklik gözlənilməzdir. Buna görə inflyasiya artımı istehlak azaldıqda, istehlakçılar inflyasiyanın azalmasına dərhal reaksiya göstərə bilmirlər. Buna görə də, Deaton (1978) kimi empirik tədqiqatlarda inflyasiya nisbətinin və inflyasiya dəyişikliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Qlobal maliyyə bazarları və realizə edilən monetar siyasəti. İEÖ-də maliyyə şərtləri 2018-ci ilin sonunda sərtləşmişdir. ABŞ hökumətinin fəaliyyətinin müvəqqəti “dayanması” ilə bağlı yaranmış gərginlik maliyyə sektorundakı həssaslığın daha da yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhz bu səbəblə əksər mərkəzi banklar daha ehtiyatlı davranmağa başlamışlar. Siyasət gözləntilərinin dəyişməsi və artım gözləntilərinin zəifləməsi fonunda meydana çıxan risklərdən yayınma dövlət qiymətli kağızlarının bəzi ölkələrdə gəlirliliyinin azalmasına səbəb olmuşdur (xüsusilə də Birləşmiş Krallıq, Almaniya və ABŞ). Neft qiymətləri ilə

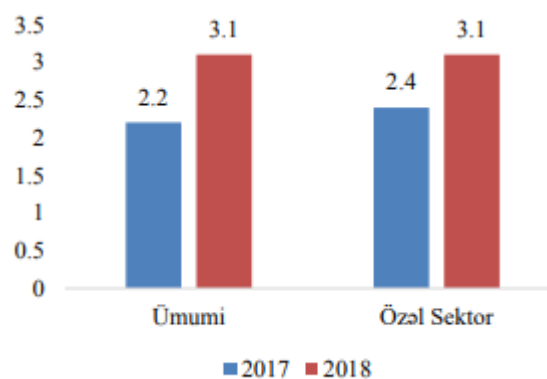
bağlı enerji sektorunda davam edən narahatlıq ABŞ-da korporativ qiymətli kağızları üzrə alqı-satqı fərqinin də genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Maliyyə şərtləri İEOÖ üzrə qismən sərtləşmişdir. Risklərin minimuma endirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər və beynəlxalq ticarətdə yaşanan gərginliyin artması nəticəsində İEOÖ-də səhmlərin daha ucuz qiymətə satılması müşahidə olunmuşdur. Sərmayəçilərin yüksək risk təşkil edən aktivlərə investisiya qoyuluşlarını azaltması nəticəsində 2018-ci ilin III rübündə İEOÖ-dən xalis kapital axınının güclənmişdir. Digər ölkələr ilə ABŞ arasında pul siyasəti vəziyyəti, iqtisadi artım arasındakı fərq və uzunmüddətli gəlirlilik ABŞ dollarının məzənnəzinin bahalaşmasına səbəb oldu. Bütün bu proseslərlə paralel olaraq, ölkələr daxilində yerli təzyiqlər də baş qaldırmışdır.

2018-ci il ərzində iqtisadi artımın başlıca hərəkətverici qüvvəsi daxili tələb amilləri olmuşdur. Dövr ərzində eyni zamanda məcmu tələb üzrə aktivlik də müşahidə edilmişdir.

İstehlak xərcləri. 2018-ci ildə də istehlak xərclərinin artımı davam etmişdir. (<https://www.cbar.az>). İstehlakçıların tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə istehlak bazarında realizə olunmuş əmtəələrin və xidmətlərin ümumi həcmi ötən ilin analoji dövrləri ilə müqayisədə 3.7% artaraq 47.8 mlrd. manat təşkil etmişdir. Göstərilmiş xidmətlərin və satılmış əmtəələrin 96%-i özəl sahibkarlıq subyektlərinin payına düşmüşdür. Bu 96%-lik payın da təxminən 50%-i fərdi sahibkarların payına düşmüşdür.

Qrafik 4. İstehlak bazarında satışların dəyişməsi, %-lə(müqayisəli qiymətlərlə)

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı

Link: www.cbar.az

2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə hər bir istehlakçı 17,4 manat daha çox əmtəə və xidmətlərdən istehlak etmişdir ki, bu da orta hesabla hər bir istehlakçı üçün orta hesabla 405,3 manat deməkdir. Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi də 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə 3% artmış və 37 mlrd. manat həcmində təyin olunmuşdur. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi isə ərzaq məhsulları üzrə 2.5% artmışdır. Qeyri-ərzaq məhsulları dövriyyəsindeki artım isə 3.4% həcmində müşahidə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, 2018-ci ildə istehlakçılar tərəfindən pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclənən vəsaitin 50.3%-i içki, tütün məmulatlarının və qida məhsullarının alınmasına sərf edilmişdir. Bu da ötən illə müqayisədə 2.5% artım deməkdir. Qeyri-ərzaq məhsullarının satışında da artım müşahidə olunur. Bu artım 3,4% təşkil etmişdir. Toxuculuq, geyim və ayaqqabı xərcləri 3,5%, elektrik malları və mebel xərcləri 3%, telekommunikasiya və kompüter avadanlıqları xərcləri təxminən 3%, digər qeyri-ərzaq malları xərcləri isə 4% artmışdır.

Hər bir alıcı pərakəndə ticarət müəssisələrində öz fərdi istehlakı üçün içki, tütün məmulatları və qida məhsullarına ayda orta hesabla təxminən 158 manat, qeyri-ərzaq məhsullarına isə 156 manat vəsait sərf etmişdir. Özəl bölmədə ictimai iaşə dövriyyəsinin böyük bir hissəsi, yəni 57%-i fiziki şəxslərin, qalan 43%-i isə müəssisələrin payına düşmüşdür. Bəhs edilən dövrdə ictimai iaşə dövriyyəsi 7% artmışdır. Həmçinin 2018-ci il ərzində əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri 3% artmış və 9 mlrd. manata həcmində müəyyən olunmuşdur(<https://uploads.cbar.az>).

Adambaşına düşən ödənişli xidmət istehlakındakı artım ötən illə müqayisədə 4.6% olmuşdur. Hesabat ilində istehlak tələbinə stimül verən başlıca amil nominal gəlirlərinin artımı olmuşdur. Belə ki, həmin ildə əhalinin pul gəlirlərindəki nominal artım 9.3% olmuş və təxminən 54 mlrd. manat təşkil etmişdir. Adambaşına düşən pul gəlirləri 8% artaraq 5467 manata olmuşdur. Əhalinin sərəncamında qalan gəlirləri isə 9.4% artaraq 50 mlrd. manat təşkil etmişdir. Hesabat ili ərzində muzzla çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı nominal olaraq 3% artaraq, 540 manat təşkil etmişdir (Mərkəzi Bank, Pul siyasəti icmalı s. 17).

Cədvəl 2. Ticarət setlərində birbaşa xərc istiqamətlərinin payı, %-lə

Xərc istiqaməti	Xüsusi çəki, %-lə	
	2017	2018
<i>Qida məhsulları, içkilər və tütün məmulatları</i>	50.7	50.3
<i>Toxuculuq malları, geyim və ayaqqabılar</i>	18.1	17.8
<i>Elektrik malları və mebel</i>	6.3	6.2
<i>Kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və digər məmulatlar</i>	0.7	0.7
<i>Əczaçılıq və tibbi mallar</i>	1.4	1.2
<i>Avtomobil yanacağı</i>	5.1	5.8
<i>Digər qeyri-ərzaq malları</i>	17.7	17.9

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

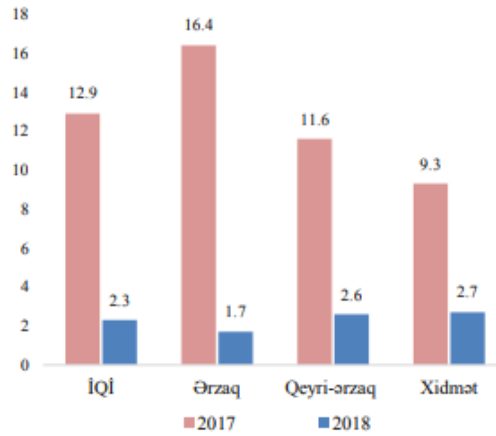
Link:www.stat.gov.az

Dövlət müəssisələrində çalışanlara verilən əmək haqqı 430 manat, özəl müəssisələrdə çalışanlara ödənilən əmək haqqı isə 687 manat olmuşdur. Ev təsərrüfatlarına 2018-ci ildə il boyu verilən kreditlərdə 15% artım olmuşdur. İlin ysonunda isə bu kreditlərin həcmi 5 mlrd. manatdan çox olmuşdur. 2018-ci ilin son ayında “Ev təsərrüfatlarının maliyyə davranışları və niyyətləri” adlı sorğu keçirilmiş, keçirilən sorğunun nəticələrinə əsaslanaraq İstehlakçı İnami İndeksi hesablanmış və onun yaxşılaşması müşahidə olunmuşdur. Qeyd edim ki, bu göstərici ev təsərrüfatları arasında bəzi sorğulara əsaslanır, hansı ki, həmin ev təsərrüfatları müxtəlif gəlir səviyyəsindədir. Təhlillər göstərir ki, 2018-ci ildə İstehlakçı İnami İndeksinin əvvəlki illə müqayisədə 8.5 dəfə artmışdır. Bu isə əsasən maliyyə vəziyyəti və məşğulluqla bağlı gözləntilərin yaxşılaşması ilə bağlıdır. (Mərkəzi Bank, Pul siyasəti icmalı s. 21).

İnflyasiya səviyyəsi İEOÖ-lər də istehlak xərclərinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Buna görə də əksər modellər də dördüncü dəyişən olaraq daxil edilir. İstehlakçıların gözləntiləri riyazi (valyuta məzənnəsinin dəyişməsi səbəbindən) və ya istehlakçı fayda funksiyasında olmadığı təqdirdə real faiz dərəcəsini təsir etməklə yanaşı istehlaka birbaşa təsir göstərir. İstehlak funksiyasındakı "real sərvət

effekti" üçün (məsələn, istehlakçı tərəfindən xalis qənaət mövqeyində sərvət hissini azalması) göstəricisi dəyişəndir. İnflyasiyanın istehlaka, inflyasiyaya mənfi təsir birmənalı dəyərləndirilə bilinər.

Qrafik 5. Orta illik inflyasiya, %-lə

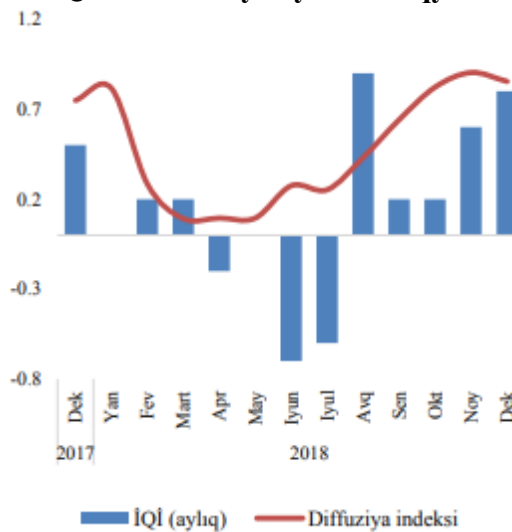

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: www.stat.gov.az

Orta illik inflyasiyanın 1 faizi ərzaq, 0.6 faizi qeyri-ərzaq, 0.7 faizi isə xidmətlər bəsbəbdir. İlin əvvəli ilə müqayisədə diffuziya indeksi may ayından başlayaraq artsa da, ilin sonuna doğru yenidən azalmağa başlamışdır. (Mərkəzi Bank, Pul siyasəti icmalı s. 22).

Qrafik 6. İnflyasiyanın miqyası

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: www.stat.gov.az

Faiz dərəcələrinin artması gələcək gəlirlərin real dəyərində qeyri-müəyyənlik və beləliklə prudensial qənaət tələbidir.

Təhlillərə görə istehlakın artımının real faiz dərəcəsinə olan həssaslığı aşağı gəlir qrupunda və aşağı orta gəlir qrupunda statistik olaraq əhəmiyyətsiz idi (yuxarı orta gəlir qrupunda 10% və 5%). Əslində, real faiz dərəcələrinin 1% artması aşağı orta gəlir qrupunda istehlak artımını təxminən 0,005%, yuxarı orta gəlir qrupunda isə 0,003% azaldır. Başqa sözlə, real faiz dərəcəsi aşağı orta gəlir qrupunda istehlak artımının 0,5% -ni və yuxarı orta gəlir qrupunda isə 0,3% -ni açıqlayır. Proqnozlaşdırılan modeldə, aşağı gəlir istisna olmaqla, bütün gəlir qruplarında istehlakın artımının mənfi həssaslığı, əvəzetmə və sərvətin təsiri gəlir təsirinə üstünlük verən bir göstəricidir. Bu nəticələr göstərir ki, real faiz dərəcəsi və istehlakı Chyi və Huang (1997) və Akçin və Alper (1999) ilə mənfi şəkildə əlaqəlidir. Bu mənəli əlaqələr, yəni istehlakın faiz dərəcələrinə olan həssaslığı, istehlakçıların likvidlik məhdudiyyətlərinə məruz qaldığı bir göstəricidir.

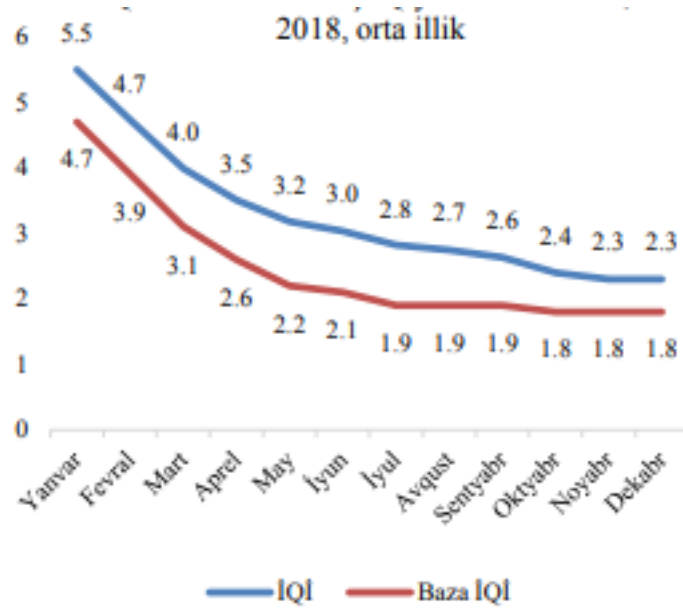
Ümumilikdə götürdükdə il ərzində 521 adda əmtəə və xidmətdən 40-nın qiyməti sabit qalmış, 121-nin qiyməti isə aşağı düşmüşdür. İnflyasiyaya uğrayan məhsulların 90%-də isə qiymət artımı 5%-i keçməmişdir. İnflyasiya tempinin aşağı düşməsi pul təklifinin optimal səviyyəsinin qorunub saxlanması, manatın nominal məzənnəsinin möhkəmlənməsi, inflyasiya gözləntilərinin aşağı düşməsi kimi amillərdən asılıdır. Orta illik baza inflyasiya 2018-ci ildə 1,8% təşkil etmişdir, hansı ki, burada qiymətləri dövlət tərəfindən tənzimlənən bəzi məhsullar və xidmətlərdəki və mövsümi xarakterli kənd təsərrüfatı məhsullarındakı qiymət dəyişiklikləri nəzərə alınmamışdır.

Qeyd edildiyi kimi, dövr ərzində istehlak qiymətlərindəki azalmaya təsir edən başlıca faktorlardan biri gözləntilər olmuşdur. Real sektor ilə ev təsərrüfatları arasında monitorinqlər keçirilmiş və müşahidə olunmuşdur ki, son illər inflyasiya gözləntiləri minimum səviyyədədir.

Belə ki, müntəzəm olaraq, Mərkəzi Bank tərəfindən aparılan real sektorun monitorinqlərinin nəticələrinə görə, 2018-ci ildə qarşıdan gələn 3 ay üçün qiymət

gözləntiləri bir çox sahə üzrə azalmışdır ki, bu azalma da daha çox təsərrüfat malları satışında nəzərə çarpmışdır.

Qrafik 7. İstehlakçı Qiymətləri İndeksi

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

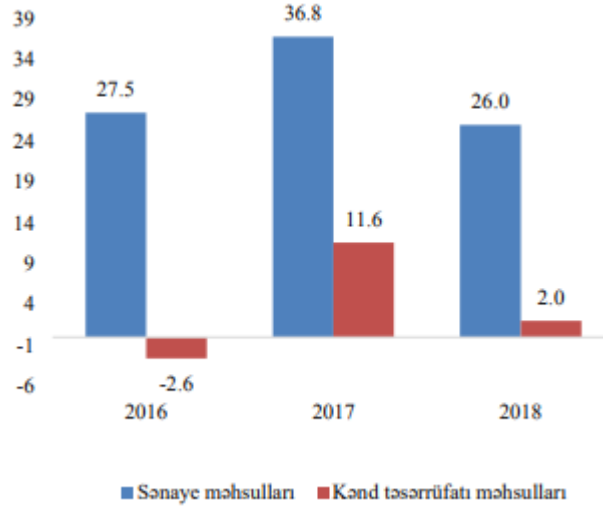
Link: www.stat.gov.az

Xidmət sektorunda da gözləntilər bir çox sahələrdə, xüsusilə də hotelçilik, nəqliyyat və səhiyyə sahələrində azalmışdır. Emal sənayesində isə qida və içki, metallurgiya, kimya sənayesi seqmentləri, tikinti materialları üzrə qiymət gözləntiləri aşağı düşmüş, maşınqayırma, plastik kütlə və toxuculuq sahəsində isə artmışdır. Tikinti sektorunda, ümumilikdə, qiymət gözləntiləri yüksəlmişdir.

Dövlət Statistika komitəsinin məlumatlarına nəzər salsaq, görərik ki, 2018-ci ildə dünya bazarında neft qiymətlərindəki artım ilə əlaqədar olaraq (ölkə sərhədləri daxilində istehsal olunmuş əmttə və xidmətlərin qiymət dəyişimi) ÜDM deflyatoru 12,2% təşkil etmişdir. Bu isə neftin qiymətinin dünya bazarında artımı ilə bağlıdır. Sənaye məhsulları üzrə istehsalçı qiymətləri indeksi daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır, yəni 26% artmışdır. Qiymətlərdəki dəyişikliyə səbəb olaraq qaz, buxar, elektrik enerjisi istehsalı, həmçinin mədənçıxarma sənayesindəki bahalaşmanı göstərmək olar (müvafiq olaraq 33,4% və 32,8%). Emal sənayesi üzrə qiymət artımı 12,4% təşkil etmişdir. Ən çox qiymət artımı 20,5 % olmaqla tütün məmulatlarının istehsalı sahəsindədir, poliqrafiya fəaliyyətində bahalaşma 25%,

neft məhsullarında 15% və zərgərlik məmulatlarının, idman və tibb avadanlıqlarının, musiqi alətlərinin istehsalı 14% təşkil edir (Mərkəzi Bank, Pul siyasəti icmal s. 21).

Qrafik 8. İQİ orta illik dəyişim dinamikası, %

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi
Link: www.stat.gov.az

Hesabat dövründə istehsalçı qiymətlərindəki artım kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə 2% təşkil etmişdir. Heyvandarlıq məhsulları üzrə artım 5%, meşə təsərrüfatı məhsulları üzrə artım isə 1% müşahidə olunub. Dövr ərzində bitkiçilik məhsulları isə 1.2% ucuzlaşmışdır. Elə həmin dövrdə nəqliyyat xidmətlərinin qiymətlərində 1% azalma qeyd olunmuşdur.

2.2. Əhali istehlakının formalaşması meylləri və ona təsir göstərən faktorların qiymətləndirilməsi

Əhali istehlakı gəlir və xərc reaksiya təzahürləri ilə bütövləşən və dinamik xarakterli tendensiya və yaxud struktur kimi anlaşılmalıdır. Sözügedən fenomen makro kontekstdə istehsalat, ÜDM, alternativ malların seçimi və eləcə də digər komponentlərdən olduqca asılıdır. Eyni zamanda əhali istehlakına təsir göstərən başlıca faktorlar kimi aşağıdakı amilləri qeyd etmək yerinə düşərdi:

1. İqtisadi faktorlar
2. Sosial faktorlar
3. Mədəni və psixoloji faktorlar və s.

İqtisadi faktorlar kimi bilavasitə makroiqtisadi situasiya ilə bağlı olan amillərin qeyd edilməsi yerinə düşərdi. Bu amillər Ümumi daxili məhsulun artım dinamikası, adam başına düşən ümumi daxili məhsul, ölkədə ki, inflyasiya səviyyəsi, manatın alıcılıq qabiliyyəti pariteti və digər faktorları qeyd edə bilərik burada eyni zamanda ailə, sosial sinif, status və mədəniyyətdən qaynaqlanan faktorlar kimi məsələlərdə bir xeyli təsir göstərmiş olur.

Sosial siniflər istehlakçıların davranışlarına 3 üç istiqamət üzrə təsir göstərir ki, bunlar da öz növbəsində İlk öncə istehlakçıların bilik səviyyəsidir. İstehlakçılar hər hansı bir məhsulu almağa cəhd edərkən qərar vermədən həmin məhsul haqqında ailələri başda olmaqla bir çox tərəfdən məsləhətlər almış olurlar.

Milli sərvət başlıca əlaməti sahibləri üçün mənfəət verən iqtisadi obyektlərdən ibarətdir.

MHS şərsivəsində milli sərvətin ölçülməsi aktivlər və passivlər balansının onun xüsusi halı - bütövlükdə ölkə üçün tərtib edilməsi kimi baxılır, və onun strukturunda aşağıdakı elementlər qiymətləndirilir:

- qeyrimaliyyə aktivləri;
- istehsal olunan aktivlər (əsas fondlar, maddi dövriyyə ehtiyatları);
- istehsal olunmayan aktivlər (maddi və qeyrimaddi);
- maliyyə aktivləri və passivləri;
- monetar (sikkə) qızıl və SDR;
- nəqd valyuta və depozitlər;
- qiymətli kağızlar(səhmlərdən başqa);
- kapitalin tərkibində iştirakı olan səhmlər;
- kreditlər vəssudalar;
- texniki sığorta ehtiyatları;
- debitor,kreditor bborclar.

Hal-hazırda novatorluq xarakteri daşıyan Dünya Bankının metodikası dayanıqlı inkişafın indikatorlarının hazırlanması layihəsi çərçivəsində irəli sürülmüşdür. Təklif edilən metodun təyinatı inkişaf etmiş və etməkdə olan

ölkələrin milli sərvətlərinin strukturunu müəyyən edilməsi, həmçinin onun ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsindən ibarət olmuşdur.

Milli sərvətin tərkibinə (Dünya Bankının konsepsiyaasına əsasən) aşağıdakılar daxil olurlar:

- təbii kapital
- istehsal olunmuş kapital (aktivlər);
- insan kapitalı (insan resursları);
- sosial kapital.

Sosial siyasət modelləri, onların mexanizmləri və institutlarının formalaşması prosesi müxtəlif çoxsaylı amillər, o cümlədən ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, həmin ölkənin siyasi quruluşu, mülkiyyət münasibətlərinin, bölgü münasibətlərinin inkişafı səviyyəsi, idarəetmənin strukturunun vəziyyəti, vətəndaş cəmiyyətinin strukturu, ölkənin mədəni, mənəvi, tarixi və milli xüsusiyyətləri və ənənələrin, ölkədə mövcud olan ideologiyadan asılı olaraq müəyyən olunur.

Bu baxımdan hər bir ölkədə formalaşdırılan sosial siyasət modelinin yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərdən irəli gələn özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və dünya ölkələrinin hər birində fərqli sosial siyasət modelləri tətbiq olunur.

Lakin həm sosial, həm də iqtisadi sistemdə fərqlərin olmasına baxmayaraq, sosial siyasət modellərinin xarakterini müəyyən edən ümumi konseptual əsaslar mövcuddur. Bu konseptual keyfiyyətlər sırasında dövlətin iqtisadi sistemin fəaliyyətinə müdaxiləsi, sosial bərabərsizliyin səviyyəsi, bölgü münasibətlərində balansın təmin olunması imkanlarının mövcudluğunu xüsusilə qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, iqtisadi sistemin fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərindən sosial siyasət ikili rol oynayır. Birincisi, milli sərvətin toplanması, vətəndaşlar üçün əlverişli sosial şəraitin yaradılması iqtisadi artımın ümdə məqsədlərindəndir və bu zaman sosial siyasət iqtisadi artımın məqsədlərinə köklənir. İkincisi, sosial siyasət həm də iqtisadi artımın amili kimi çıxış edərək, bir növ onun davamlılığını təmin edir. Deməli, burada proseslər qarşılıqlı şəkildə bir-birlərini tamamlayırlar. Yəni, əgər iqtisadi artım əhalinin rifahının yüksəlməsi ilə müşahidə edilməzsə, o zaman insanların iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmalarına maraqları olmaz.

Dünya Bankı dünya ölkələrini adambaşına milli gəlirlərini funksional və analitik məqsədlər üçün təsnif edir. Hər bir ölkə aşağı, orta və yüksək gəlirli qruplardan birinə daxil olur və orta gəlir qrupu aşağı orta və yuxarı orta gəlir qrupları kimi iki qrupa bölünür. Bu tədqiqatda İEOÖ-lər kontekstində Azərbaycan üzrə vəziyyətə diqqət yetiriləcək aşağı və orta gəlir qrupuna ait olan və statistik göstəricilərə əsaslanır. İkincisi, məlumatları coğrafi bölgə təsnifatı ilə əldə edilə bilən regionlar da öyrənməyə daxil edilir.

Gəlirlərin paylanması və istehlak xərcləri üzrə ən geniş məlumat mənbəyi ev təsərrüfatlarının gəliri, xərcləri və sosial vəziyyəti haqqında məlumat verən gəlir və istehlak xərcləri araşdırmalarıdır.

Həyat boyu gəlirin əsasları istehlakçı üstünlüklərinin yaşa nisbətən heterojen olduğuna və gənclərin, yaşlılığın və digər dövrlərdə yüksək qənaətin aşağı olmasıdır. Araşdırmalara görə sənayeləşmiş ölkələrdə ömür boyu qənaət ümumi zənginliyi artırmaq üçün kifayət deyil və böyümə sürətlərinin artması əmanətlərdə yaşla bağlı fərqlərə gətirib çıxarmır. Bir çox İEOÖ-lər də, xüsusilə gənclərin asılılığının aşağı olması və xüsusilə də işçi qüvvəsinin iştirak nisbəti sayəsində əməyin mühafizəsinə təsir göstərə biləcəyi yüksək səviyyədə iş yaşsı asılılığı mövcuddur.

Bir ölkədə mikro və makro perspektivlərə baxdığımızda, gənc və yaşlıların asılılığı artdıqda qənaət (istehlak xərcləri) azalmağa meyllidir. Gənclərin asılılıq səviyyəsinin 3.5% artımının panel məlumatlarının təhlili üsulu ilə fərdi əmanət həcmnin 1% azaldığını müəyyən etmişdir. Jongwanich, Tayland üçün qənaət göstəricilərini nəzərdə tutan işində, gənclərin asılılıq nisbətinin 1% artımının qısa müddətdə qənaət nisbətində yüzdə 0,53 və uzun müddətli olaraq yüzdə 0,8 nisbətində azaldığını təsbit etdi. Belə nəticələr göstərir ki, NDP-lərin gənc əhalisi onların qənaət səviyyələrini artırmaq üçün onların demoqrafik keçidini sürətləndirir - məsələn, Çin - gənclərin asılılığının azalması müvəqqəti qənaət dərəcələrini artırmağa qədər davam edəcək. Jongwanich (2010) ayrıca, yaşlı asılılıq nisbətində artımın yalnız uzun müddətli qənaət səviyyəsinə təsir etdiyini və

asılılıq nisbətində% 1 artımın qənaət nisbətinin təxminən 3,3% azaldığını ifadə etdi.

Ümumilikdə götürdükdə əhali istehlakının formalaşmasında əsas faktor kimi gəlirlər və heç şübhəsiz sosial-demoqrafik göstəricilər əhəmiyyətli komponentdir. Qeyd etdiyimiz bu amillər demoqrafik amillər və fərqli olan konkret tələbatın qarşılama dərəcəsinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi kimi və spesifik əmtəə və xidmət istehlakı formalaşdırmaqla əhali gəlirləri vasitəsi ilə istehlaka da birbaşa təsir edir. Məhz bu səbəbdən sosial demoqrafik faktor kimi islehlak strukturu etibarilə çoxfaktorlu məfhumdur. Daha çox sosial demoqrafik qruplar istehlak seqmentlərini bilavasitə müəyyənləşdirir.

İqtisadiyyatda qeyri-sabitlik və az inkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının gəlir səviyyəsində qeyri-müəyyənliklər artdıqca, istehlakçılar risklərin qarşısını almaq və qarşısını almaq üçün onların qənaətlərini artırır. Bu qənaət forması ədəbiyyatda prudensial qənaət və təhlükəsizlik qoruyucuları adlanır.

Rosenzweiq (2001) gəlir vergisindən fərqli olaraq, qeyri-sığortalının aşağı gəlirli ölkələrdə Deaton (1991) tərəfindən vurğuladığı kimi, yüksək tezlikli və ya ehtiyatlı qənaətə gətirib çıxarır. Bir çox araşdırmada görüldüyü kimi, qeyri-müəyyənliyin istehlak və qənaət davranışlarına təsiri göz ardı edilir. Başqa sözlə, təhlillər evdə və ya ümumi gözlənilən gəlirin hər hansı bir qeyri-müəyyənlik içərisində olmadığına dair gizli fərziyyəyə əsaslanır.

Bu ehtimal xüsusilə gəlir gözləntilərinin qeyri-müəyyən olduğu inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün etibarlı bir fərziyyə olduğundan uzaqdır. Irvine və Wang (2001) gəlirin qeyri-müəyyənliyini iqtisadiyyatı boyunca ömürlük qənaət və sərvət səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini, Wang (2004) gələcəkdə gözlənilən gəlir komponentləri ilə bağlı yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənlik təşviq motivləri ilə qənaət artırdığı bir model hazırladığı qənaətinə gəldi. Digər tərəfdən, makroiqtisadiyada yüksək səviyyəli qeyri-sabitliyin olması səbəbi ilə gəlir / faiz dərəcələrində dəyişkənlik riskin səviyyəsində artması ilə qənaət etmək meylini azalda bilər.

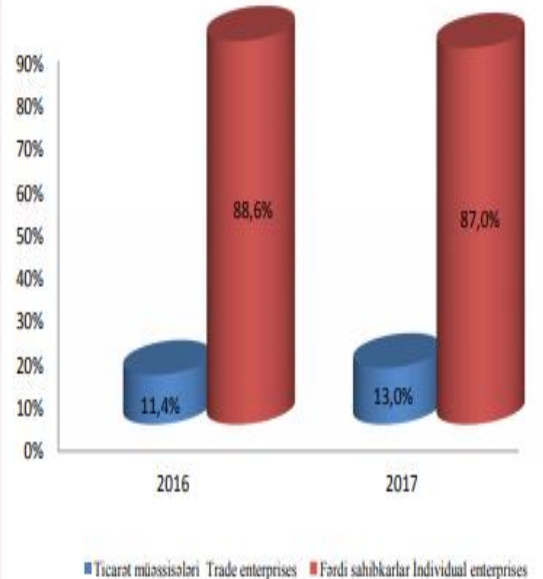
Əhali istehlakının dəyişmə təmayülünün müqayisə etmək birbaşa olaraq istehlak səviyyəsinin fərqli mallar və onların sosial normativ indikatorlarla müqayisədə fərqliləşməsini təhlil etmək olar. Belə ki, qeyd etdiyimiz həmin normativlər bizə spesifik olaraq müəyyən yanaşmalar və müxtəlif parametrlərlə izah edilərək əsaslandırılmaqdadır. əhəmiyyətli dərəcə də çox qida məhsullarının sözügedən metodlarla müqayisəli analizi və onların real tələbata yaxınlaşması tezliyini təsbit etmək mümkündür (Əlirzayeva T.Ə. 2007: s. 69).

Qrafik 9. 2016-2017-ci illər üzrə istehlak bazarının əsas göstəriciləri(mln manatla)

	2016	2017	
İstehlak bazarının əsas göstəriciləri, milyon manat			<i>Main indicators of consumer market, in million manats</i>
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	30 190,3	35 268,1	<i>Retail trade turnover</i>
İaşə xidmətləri	1 215,4	1 401,8	<i>Public catering</i>
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	7 809,8	8 636,0	<i>Paid services for population of which:</i>
ondan:			<i>domestic services</i>
məişət xidmətləri	896,5	959,1	
Əhalinin hər nəfərinə düşən, (manatla)			<i>Per capita, in manat</i>
pərakəndə ticarət dövriyyəsi	3 132,5	3 623,2	<i>retail trade turnover</i>
iaşə xidmətləri	126,1	144,0	<i>public catering</i>
əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər	810,3	887,2	<i>paid services for population</i>
Xarici ticarət əlaqələri qurulmuş ölkələrin sayı	186	187	<i>Number of countries in foreign trade relations of which:</i>
o cümlədən:			<i>in export</i>
ixracda	116	116	
idxalda	177	179	<i>in import</i>

TİCARƏT VƏ ÖDƏNİŞLİ XİDMƏTLƏR
TRADE AND PAID SERVICES

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin quruluşu, yekuna görə faizlə
Structure of retail trade turnover, as per cent to total

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi qida məhsullarının istehlakı üzrə ciddi dəyişim trendi müşahidə edilmir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakı ilə heyvandarlıq məhsullarının istehlakı arasında ciddi fərqlilik müşahidə edilməməkdədir. Bunu istehlak bazarındakı stabilliklə bağlamaq olar. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq istehlakın strukturu və dinamikasına yönəlik tezisləri aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq olar: Qida məhsullarının istehlakına

yönəlik ilk təhdid bu məhsulların tərkibində yerli istehsal ilə yanaşı xarici istehsalı qeyd etmək lazımdır; Ərzaq təhlükəsizliyi təhdidinin əhəmiyyətli dərəcədə kontrol altında saxlanıldığı; İstehlak səbəti üzrə pozitiv trendləri qeyd edə bilərik.

Cədvəl 3. Qida məhsullarının istehlakı adam başına (il ərzində kq-la)

	Yanvar 2018	Dekabr 2018
Kənd təsərrüfatı məhsulları	100.1	100.8
Birillik bitkilər - cəmi	100.0	100.8
Düyü istisna olmaqla dənli bitkilər, yağlı toxumlar və paxlalı bitkilər- cəmi	99.6	100.0
Buğda	99.5	99.9
Qarğıdalı	97.1	100.0
arpa, çovdar və yulaf	100.3	100.5
qurudulmuş paxlalı tərəvəzlər	100.3	100.0
Lifli bitkilər	100.0	100.0
xam pambıq	100.0	100.0
Çoxillik bitkilər - cəmi	100.6	101.3
Üzüm	100.0	100.0
Subtropik meyvələr	101.6	103.0
Tumlu və çəyirdəkli meyvələr	100.4	101.2
Kol meyvələri, qoz-fındıq və s. ağaclar	100.5	101.6
Çay və nanə yarpaqları	99.6	100.0
Bitki xammalı	100.1	100.4
Heyvandarlıq məhsulları - cəmi	100.0	100.7
İri-buynuzlu mal-qara, həmçinin onların məhsulları - cəmi	99.4	100.1
buzovlardan başqa digər iri-buynuzlu mal-qara	100.4	100.0
mal əti (diri çəkiddə)	100.9	100.2
çiy süd (iri-buynuzlu mal-qara)	98.4	100.1
camışlar və s. iri-buynuzlu mal-qara	99.7	100.1
Keçi və qoyunlar, onların yunu və çiy südü	100.6	100.3
qoyun və keçilər	100.3	100.9
qoyun əti (diri çəkiddə)	100.8	100.0
çiy süd (qoyun və keçilər)	100.0	100.0
qırılmış, yuyulmamış qoyun və keçi yunu	100.1	100.1
Donuz əti (diri çəkiddə)	100.0	100.0
Ev quşları, yumurtalar	101.0	102.9
ev quşları	100.9	100.6
quş əti (diri çəkiddə)	97.3	104.1
Yumurta	104.3	103.1
heyvan məhsulları və s. ferma heyvanları	101.9	100.0
təbii bal	102.1	100.0
Meşə təsərrüfatı	100.0	100.0
Balıq və sair balıq məhsulları	101.6	101.3

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi **Link:**<https://www.stat.gov.az>

İstehlakın dinamikasında yüksək səviyyəli artım tempi bilavasitə xarakterik deyil. Ona görə də daha çox struktur dəyişmələri iqtisadiyyatda baş verən keyfiyyət dəyişmələrini müəyyənləşdirir. Hətta bazarda ərzağın kifayət qədər bolluğu və qiymətinin aşağı olması şəraitində bəzi məhsulların istehlakınınm normadan artıq tələbatı olmaya bilər. Başqa məhsullara tələb artdıqca struktur dəyişmələri baş verir. Belə ki, qeyri ərzaq, mədəni xidmət və səyahətlər üçün ehtiyaclar artır. Ona görə də struktur dəyişmələri baş verir. Belə ki, qeyri ərzaq, mədəni .xidmət və səyahətlər üçün ehtiyaclar artır (Əlirzayev Ə.R 2016: s. 66).

Cədvəl 4. 2017-ci ildə yaşayış yerləri üzrə istehlak xərcləri (ayda adambaşına, manatla)

	Ölkə üzrə cəmi			Şəhər yerləri			Kənd yerləri		
	2016	2017	2017 2016-ya %-lə	2016	2017	2017 2016-ya %-lə	2016	2017	2017 2016-ya %-lə
İstehlak xərcləri, cəmi	264.69	278.21	105.1	275.48	288.83	104.8	252.48	266.21	105.4
ərzaq məhsullarına	107.10	117.93	110.1	111.06	122.33	110.1	102.60	112.96	110.1
alkoqollu içkilərə	1.47	1.52	103.4	1.49	1.55	104.0	1.44	1.50	104.2
tütün məmulatlarına	3.61	3.89	107.8	3.63	4.00	110.2	3.58	3.75	104.7
paltar və ayaqqabıya	17.89	18.00	100.6	19.01	19.04	100.2	16.62	16.81	101.1
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	19.77	20.53	103.8	20.36	20.94	102.8	19.11	20.07	105.0
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	24.24	24.36	100.5	24.32	24.41	100.4	24.14	24.30	100.7
səhiyyə xidmətlərinə	12.86	13.09	101.8	13.10	13.28	101.4	12.59	12.88	102.3
nəqliyyat xərclərinə	16.68	16.92	101.4	17.74	17.79	100.3	15.48	15.93	102.9
rabitə xərclərinə	8.96	9.03	100.8	10.01	10.07	100.6	7.77	7.85	101.0
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	11.52	11.69	101.5	12.69	12.76	100.6	10.19	10.48	102.8
təhsil xərclərinə	5.02	5.11	101.8	5.60	5.64	100.7	4.37	4.52	103.4
məhmanxana, kafə, restoran və yeməxanaya	22.99	23.40	101.8	23.36	23.76	101.7	22.57	23.00	101.9
digər mal və xidmətlərə	12.58	12.74	101.3	13.11	13.26	101.1	12.02	12.16	101.2

	Ölkə üzrə cəmi			Şəhər yerləri			Kənd yerləri		
	2016-cı ilin IV rübü	2017-ci ilin IV rübü	2017 2016-ya %-lə	2016-cı ilin IV rübü	2017-ci ilin IV rübü	2017 2016-ya %-lə	2016-cı ilin IV rübü	2017-ci ilin IV rübü	2017 2016-ya %-lə
İstehlak xərcləri, cəmi	272.02	283.43	104.2	283.12	293.89	103.8	259.45	271.61	104.7
ərzaq məhsullarına	110.69	119.57	108.0	115.44	123.97	107.4	105.30	114.59	108.8
alkoqollu içkilərə	1.44	1.49	103.5	1.49	1.49	100.0	1.39	1.49	107.2
tütün məmulatlarına	3.66	3.92	107.1	3.66	4.06	110.9	3.65	3.76	103.0
paltar və ayaqqabıya	18.91	19.11	101.1	20.18	20.19	100.0	17.47	17.88	102.3
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	20.22	20.98	103.8	20.32	21.21	104.4	20.11	20.72	103.0
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	25.52	25.67	100.6	25.64	25.79	100.6	25.38	25.54	100.6
səhiyyə xidmətlərinə	12.63	12.86	101.8	12.93	13.00	100.5	12.30	12.71	103.3
nəqliyyat xərclərinə	16.71	16.85	100.8	17.78	17.82	100.2	15.49	15.75	101.7
rabitə xərclərinə	8.85	8.98	101.5	9.82	9.95	101.3	7.76	7.89	101.7
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	12.61	12.65	100.3	13.55	13.59	100.3	11.54	11.58	100.3
təhsil xərclərinə	5.37	5.42	100.9	5.84	5.87	100.5	4.83	4.92	101.9
məhmanxana, kafə, restoran və yeməxanaya	22.70	23.14	101.9	23.14	23.55	101.8	22.21	22.69	102.2
digər mal və xidmətlərə	12.71	12.79	100.6	13.33	13.40	100.5	12.02	12.09	100.6

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi **Link:**<https://www.stat.gov.az>

Cədvəldən göründüyü kimi ölkə üzrə istehlak xərclərinin strukturuna coğrafi kontekstdən yanaşdıqda kənd və şəhər əhalisinin istehlak xərcləri arasında fərqin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmədiyini görmək mümkündür. Burada ərzaq məhsulları üzrə istehlak xərclərində fərqin minimum olduğunu görsəkdə, qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər üzrə bu fərqin nisbətən açıq olduğunu təsbit etmiş olarıq.

Eyni zamanda sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlərə tətbiq olunan vergilərin və mənfəət vergisinin dərəcəsi də olduqca yüksəkdir. Dövlət vergiləri əhaliyə pərakəndə əmtəə və xidmətlərin satışından əldə olunmağa dolaylı xarakter daşıyır. Birbaşa vergilər isə gəlirlərdən tutulur. Hətta bu vergi dərəcələri o dərəcədə yüksək olur ki, bu modelin tətbiq olunduğu ölkələrdən biri olan İsveçdə sahibkarlar vergi təzyiqlərdən yayınmaq, qaçmaq üçün öz müəssisələrini Avrpanın, dünyanın başqa ölkələrində qeydiyyatdan keçirməyi üstün tuturlar. Sosial siyasətdə bu modelin üstünlük təşkil etdiyi ölkələr İsveç, Finlandiya, Danimarka, Norveç qeyd etmək olar. Bu model dövlət büdcəsi hesabına bütün vətəndaşların sosial təminat hüquqlarının təmin olunmasını həyata keçirir.

III Fəsil ƏHALİ İSTEHLAKININ DİNAMİKASI VƏ STRUKTURUNUN MAKROİQTİSADI TƏHLİLİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI NÜMUNƏSİNDƏ

1.1. Azərbaycanca makroiqtisadi tarazlıq səviyyəsinin əhali istehlakı perspektivindən qiymətləndirilməsi

Uzunmüddətli dövrdə makroiqtisadi tarazlıq bütün makroiqtisadi bazarlarda eyni zamanda tarazlığı nəzərdə tutur.

Açıq iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlər bazarında daxili tələb nəinki ölkə daxilində istehsal edilənləri, həm də idxal və ixrac edilən məhsul və xidmətləri də əhatə edir. Buna görə də, açıq iqtisadiyyat üçün əsas bərabərlik aşağıdakı kimi olur:

$$Y = C + G + I + NX \quad (10)$$

Burada, Y – ümumi daxili məhsul

C – ev təsərrüfatlarının istehlakı

I – investisiya

G – dövlətin xərcləri

NX – xalis ixrac

$$NX = EX (\text{ixrac}) - IM (\text{idxal})$$

(10) bərabərliyi iqtisadiyyatın tarazlıq və ya qeyri-tarazlıq vəziyyətində olmasından asılı olmayaraq həmişə təmin olunur. Bu düstur tarazlıq şərtini ifadə etmir.

(10) düsturundan görüldüyü kimi, $NX = Y - (C + I + G)$

Əgər daxili tələb istehsal edilmiş məhsullardan böyükdürsə, onda əlavə tələb idxal hesabına ödənilir, əgər istehsalın həcmi tələbin həcmindən böyükdürsə, onda fərq ixrac edilir.

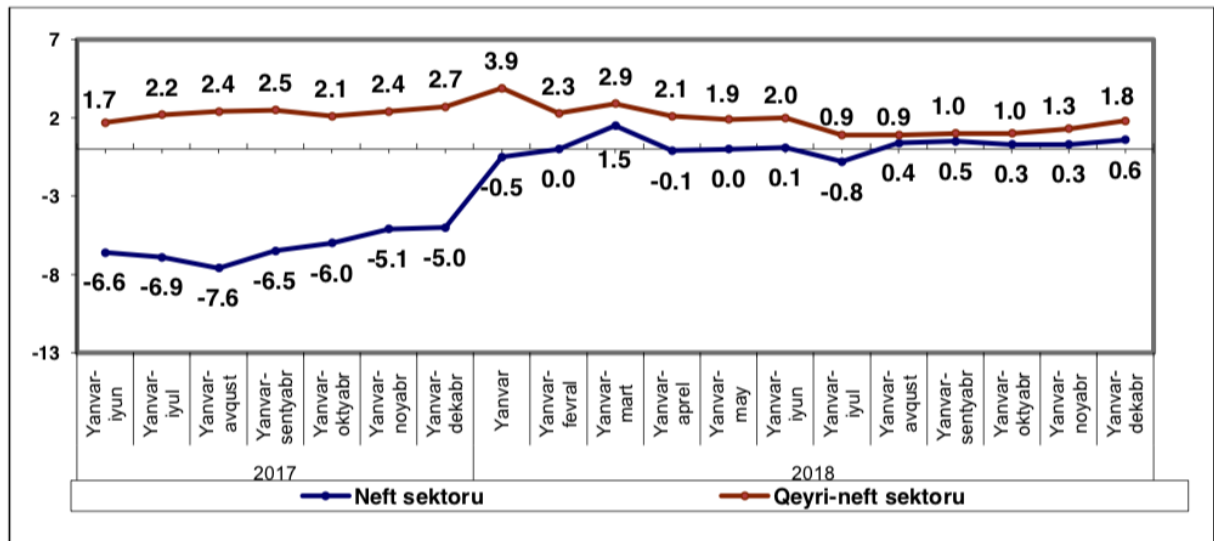
(10) düsturu həmçinin ölkə daxilində resursların təklifi ilə onlardan istifadəni göstərir. Belə ki, (10) düsturunu aşağıdakı kimi yazıb bilərik:

$$Y + IM = C + I + G + EX \quad (11)$$

(11) düsturunun sol tərəfi resursların təklifini, sağ tərəfi isə tələbi göstərir.

Məhz bu nəzəri makroiqtisadi tarazlıq perspektivindən çıxış edərək ilk öncə ölkədəki, makroiqtisadi indikatorların təhlilinə əsaslanaraq real iqtisadi situasiyanı şərh etməyə çalışacağıq. Cari ilin makroiqtisadi mənzərəsinə diqqət yetirdikdə ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlığının daha da gücləndiyini və statistik olaraq 2018-ci ildə ÜDM real olaraq 1.4% artaraq cari ifadə etsək 79.8 milyard manat olmuşdur. Digər bir makroiqtisadi indikator olan adambaşına düşən ÜDM-in həcmi isə öz növbəsində 8126.2 manat təşkil etmişdir.

Qrafik 10. Əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə artım tempi, %-lə

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://economy.gov.az>

Digər önəmli bir indikatora diqqət yetirsək 2018-ci ildə istehlak bazarında əhaliyə satılmış (təklif edilmiş) əmtəələrin və eyni zamanda xidmətlərin həcmi ötən illə müqayisədə ciddi artım göstərərək (3.1% artaraq) 47755.1 mln. manata ekvivalent olmuşdur. Mövcud situasiyanı 2017-ci illə müqayisədə pərakəndə ticarət dövriyyəsi və eləcə də əhaliyə təqdim edilən ödənişli xidmətlərin cəmi müvafiq olaraq 2.5% artmışdır. 2018-ci ildə ölkə əhalisinin pərakəndə ticarət şəbəkəsindən istehlakının rəqəmlə ifadə edilərsə 18.6 milyard manatlıq ərzaq məhsulları, bununla yanaşı içkilər və tütün məmulatları və 18.5 milyard manatlıq nəhayət, qeyri-ərzaq malları almış və sözügedən göstəricilərin həcmi bir öncəki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə də müvafiq olaraq 2.5% və 3.4% artmışdır.

2018-ci ildə əhalinin nominal gəlirləri 9.2% artaraq 53.7 mlrd. manat təşkil etmiş, əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirləri isə 8.2% artaraq 5467.4 manata çatmışdır (<https://economy.gov.az>) Əhali gəlirlərinin mövcud vəziyyətinə diqqət yetirsək bu rəqəm 2018-ci ilin yanvar-noyabr aylarında mizdlu işçilərin orta aylıq əmək haqları 2017-ci illə müqayisədə 3% artaraq 540 manat təşkil etmişdir. Əhali istehlakının makroiqtisadi yansımalarını şərh etmək üçün heç şübhəsiz əhali gəlirlərinin cari dövr üçün vəziyyətini də təhlil etməmiz olduqca ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, əhalinin gəlirlərinin strukturuna diqqət edərsək 2019-cu ilin birinci rübündə ölkə üzrə əhalinin gəlirləri bir əvvəlki ilə nisbətən nominal ifadədə 5,5 faiz artaraq təqribən 12590,6 milyon manat miqdarında olmuşdur ki, bu da makroiqtisadi baxımdan ciddi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Digər önəmli bir məqama diqqət yetirməli olsaq əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirləri 1275,7 manat olmuşdur zənnimizcə bu da kifayət qədər önəmli bir göstəricidir. Daha önəmli bir perspektivdən yanaşaraq əhali gəlirləri bütün icbari və könüllü ödənişlər edildikdən (yəni çıxıldıqdan) sonra ölkə üzrə əhalinin sərəncamında təqribən 11567,3 milyon manatlıq vəsait qalmışdır.

Əmək haqqı 2019-cu ilin müvafiq dövrü üzrə mizdlə işləyən işçilərin orta aylıq faktiki nominal məvacibi bir öncəki il ilə müqayisədə faktiki olaraq 8,6 faiz artaraq təqribən 554 manat olmuşdur . Əməkhaqqı iqtisadiyyatın sektorları üzrə neft sektorunda 2824,9 manat və qeyri-neft sektorunda 501,7 manat təşkil etmişdir.

Dövlət müəssisələrində çalışanların əməkhaqları 446,5 manat, özəl sektorda çalışanlar isə 696,7 manat olmuşdur. Müvafiq olaraq diqqət yetirsək Mədəncixarma sənayesində (2781.4 manat), maliyyə və sığorta fəaliyyəti (1479.9 manat), peşə, elmi və texniki fəaliyyət (1089.5 manat), informasiya və rabitə (891 manat), nəqliyyat və anbar təsərrüfatı (797.5 manat), eləcə də tikinti (712.4 manat) sahələrində nominal orta aylıq əməkhaqqı ölkə üzrə orta göstəricidən yuxarı olmuşdur. (<https://economy.gov.az>)

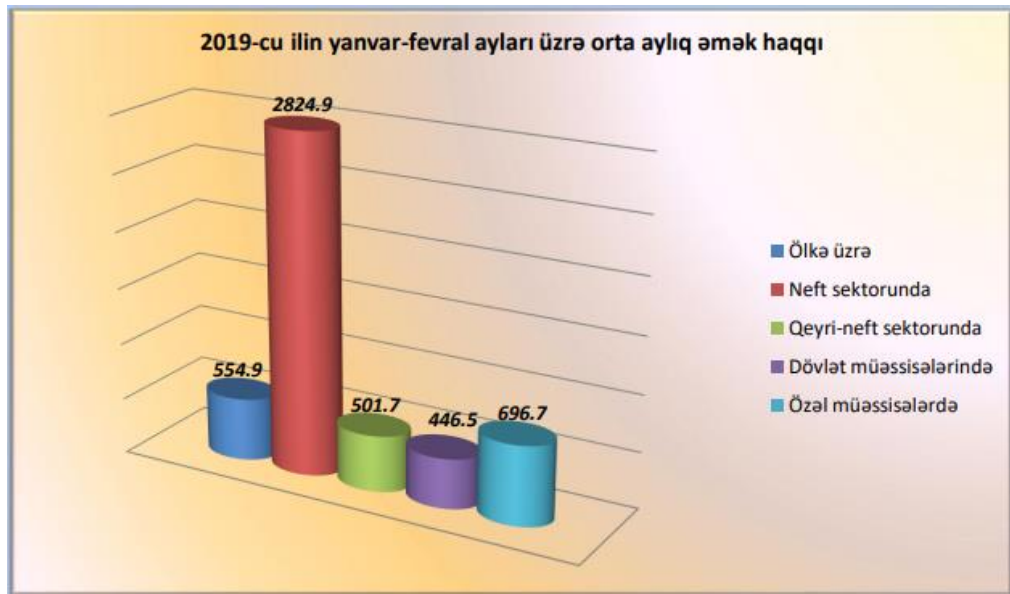
Qrafik 11. 2019-cu ilin birinci rübü üzrə əhali gəlirləri (mln manatla)

Mənbə: AR İqtisadiyyat Nazirliyi

Link: <https://economy.gov.az>

Qrafik 12. 2019-cu ilin yanvar-fevral ayları üzrə orta aylıq əmək haqqı (manatla)

Mənbə: AR-sı İqtisadiyyat Nazirliyi

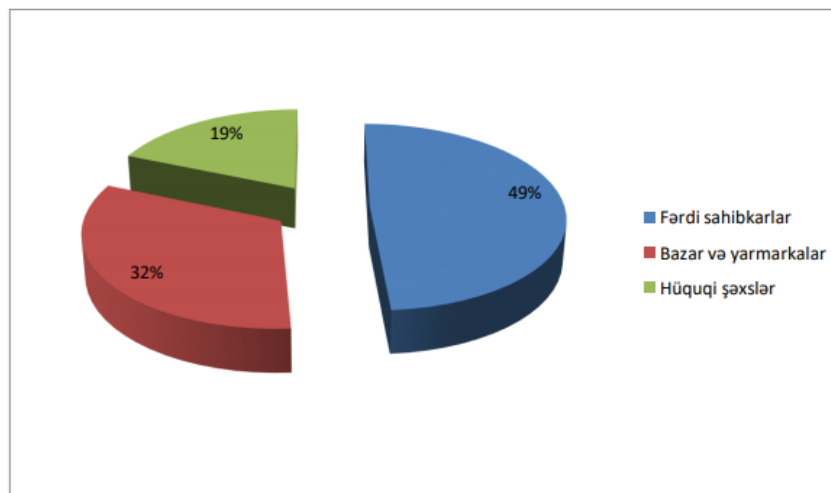
Link: <https://economy.gov.az>

2019-cu ilin I rübündə ticarət sahəsində, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində yaradılmış əlavə dəyər 1.851 milyon manat təşkil edərək, ÜDM-də 10,2 faiz çəkiyə sahib olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisə etsək görürük ki, əlavə dəyərin həcmi 2,7 faiz artmışdır. Hesabat dövründə əsas kapitala istiqamətləndirilmiş bütün vəsaitin 0,4 faizi (10,9 milyon manat) nəqliyyat vasitələrinin təmiri və ticarət sahələrinə sərf edilmişdir. 2019-cu il martın 1-də

muzdlu işçilərin sayı neft sektorunda 34,4 min nəfər olduğu halda, qeyri-neft sektorunda isə 1.499 min nəfər olmuşdur, onların 18,8 faizi nəqliyyat vasitələrinin təmiri və ticarət sahələrində cəmlənmişdir.

2018-ci ilin I rübü ilə müqayisədə 2019-cu ilin I rübündə əhaliyə pərakəndə ticarət şəbəkəsindən satılan malların həcmi 2,7 faiz artaraq 8.843,1 milyon manat olmuşdur. İstehlak mallarının 18,7 faizi hüquqi şəxs statusu daşıyan özəl müəssisələrdə, 49 faizi fərdi sahibkarlara aid ticarət subyektlərində, 32,4 faizi bazar və yarmarkalarda satılmışdır. Hesabat dövründə pərakəndə ticarət şəbəkəsindən bir istehlakçı orta qaydada ay üzrə təqribən 298,7 manatlıq məhsul və ya 2018-ci ilin müvafiq göstəricisinə nəzərən 9,5 manat çox əmtəə almışdır. (<https://economy.gov.az>)

Qrafik 13. 2019-cu ilin I rübü üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturu

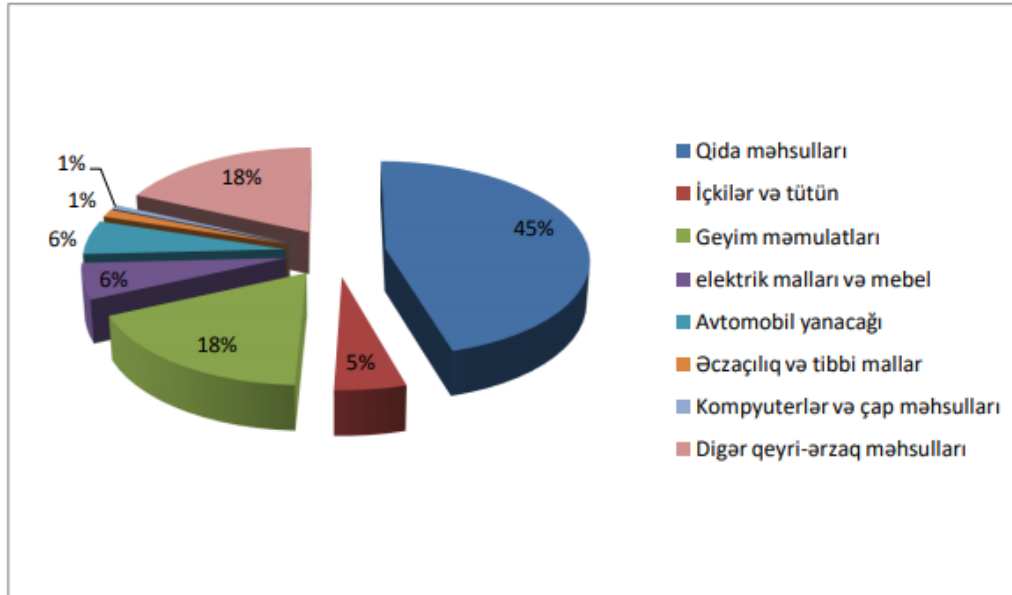
Mənbə: AR İqtisadiyyat Nazirliyi

Link: <https://economy.gov.az>

Pərakəndə şəbəkədə realizə olunmuş qeyri-ərzaq mallarının həcmi 2018-ci ilin müvafiq dövrünə nəzərən 3,1 faiz artaraq 4.371 milyon manata çatmışdır. 2019-cu ildə 2018-ci illə müqayisədə ərzaq məhsulları, tütün məmulatları və içkilərinin pərakəndə əmtəə dövriyyəsinə ümumi həcmi 2,4 faiz artaraq, 4.472,1 milyon manat təşkil etmişdir. 2019-cu ilin birinci rübündə fərdi istehlak məqsədi ilə faktiki olaraq istehlakçı ortalama pərakəndə ticarət müəssisələrində ayda 151 manatlıq tütün məmulatları, içkilər, qida məhsulları, 147 manatlıq isə qeyri-ərzaq malları almışdır.

Hesabat dövründə istehlakçılar tərəfindən xərclənən vəsaitin böyük bir hissəsi, yəni 45,5 faizi ərzaq məhsullarına sərf olunmuşdur. Geyimə, ayaqqabıya, toxuculuq mallarına isə 17,7 faiz vəsait xərclənmişdir. içkilər və tütün məmulatlarına, mebel və elektronik əşyalara isə vəsaitin 5,9 faizi xərclənmişdir. (<https://economy.gov.az>).

Qrafik 14. İstehlakçıların pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclədiyi vəsaitin sektorial strukturu (%-lə)

Mənbə: AR İqtisadiyyat Nazirliyi

Link: <https://economy.gov.az>

2019-cu ilin birinci rübü üzrə əhaliyə 317,1 milyon manatlıq və ya 2018-ci illə müqayisədə müqayisədə 3,4 faiz çox işə xidmətləri göstərilmişdir. Özəl sektora nəzər salsaq, ictimai işə dövryyəsinin böyük hissəsi, yəni 59,8 faizi fərdi sahibkarların, qalan 40,2 faizi isə hüquqi şəxs statuslu müəssisələrin payına düşmüşdür. (<https://economy.gov.az>).

Digər önəmli bir xidmət kimi 2019-cu ilin ilk rübündə əhaliyə 2.092,6 milyon manatlıq pullu xidmət göstərilmişdir. Hüquqi şəxslər tərəfindən əhaliyə 1.526,3 milyon manat xidmət göstərilmişdir. Bu isə ümumi xidmətlərin 72,9 faizini təşkil edir. Hesabat dövründə orta hesabla hər bir sakin 212 manatlıq və ya ötən illə müqayisədə nominal ifadədə 7,3 manat çox müxtəlif növ pullu xidmətlərdən istifadə etmişdir (<https://economy.gov.az>).

İstehlak bazarlarındakı qiymət dəyişikliklərinə diqqət yetirsək görürük ki, 2019-cu ilin ilk rübündə istehlak malları və xidmətlərin qiymətləri əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nəzərən müqayisəli şəkildə 2,4 faiz, o cümlədən konkret sektorlar üzrə baxsaq ərzaq məhsulları, həmçinin tütün məmulatları və içkilərin qiymətləri 2 faiz bahalaşmışdır. Qeyri-ərzaq mallarındakı qiymət artımı 1,2 faiz, əhali üçün nəzərdə tutulmuş ödənişli xidmətlərdəki artım isə 3,7 faiz təşkil etmişdir. Bu bahalaşmanın fərqli səbəbləri olsa da istehlak dinamikası təsirini də diqqət mərkəzində saxlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Statistik olaraq cari ilin aprel ayında mart ayı ilə müqayisədə istehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri müvafiq olaraq 0,4 faiz bahalaşmışdır. Həmçinin tütün məmulatları, içkilər və ərzaq məhsullarının qiymətlərindəki bahalaşma 0,8 faiz təşkil etmişdir. O cümlədən qeyri-ərzaq malları və əhali üçün nəzərdə tutulan ödənişli xidmətlərin qiymət artımı 0,1 faiz olmuşdur.

Digər qeyri-ərzaq məhsullarında isə ciddi qiymət dəyişikliyi baş verməmişdir.

Cədvəl 5. 2016-2017-ci illər üzrə qida məhsullarının istehlak əsas göstəriciləri (il ərzində hər nəfərə, kiloqram)

	2016	2017	
Qida məhsullarının istehlakı (il ərzində hər nəfərə, kiloqram)			Consumption of food stuff (annual per capita, kg)
Ət və ət məhsulları	35,5	37,4	Meat and meat products
Süd və süd məhsulları	236,2	238,1	Milk and milk products
Yumurta, ədəd	156	158	Eggs, piece
Balıq və balıq məhsulları	7,6	7,9	Fish and fish products
Kartof	74,9	75,2	Potatoes
Bütün növ tərəvəz	105,1	104,1	All sorts of vegetables
Bostan məhsulları	41,3	39,1	Market garden products
Meyvə və giləmeyvə	70,4	71,2	Fruits and berries
Üzüm	8,8	9,4	Grape
Çay	2,0	2,3	Tea
Düyü	4,3	6,2	Rice
Qənnadı məmulatları	9,9	11,8	Sugar confectioneries
Şəkər	24,4	26,3	Sugar
Kərə yağı	3,4	3,4	Butter
Bitki yağları	15,9	16,0	Vegetable oil
Pendir	6,3	6,2	Cheese
Təzə çörək	124,1	124,3	Bread
Un	72,7	73,2	Flour

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Cari ilin aprelinə mart ayına nəzərən ödənişli xidmətlərdən mənzillər üçün icarə haqqı, beynəlxalq istirahət turlarının, məişət əşyalarının təmiri, stomatoloq xidmətlərinin, bərbər xidmətləri və kosmetoloq xidmətlərinin qiymətləri bahalaşmışdır. MDB ölkələrinə hava nəqliyyatı ilə sərnəşindəşimada ucuzlaşma müşahidə olunduğu halda, digər ölkələrə hava nəqliyyatı ilə sərnəşindəşimada bahalaşma baş vermişdir. Digər ödəniş tələb edən xidmətlərdə ciddi qiymət dəyişikliyi baş verməmişdir. (<https://www.stat.gov.az>).

Cədvəl 6. 2007-2017-ci illər üzrə ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri, manatla

	Ölkə üzrə göstərici										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İstehlak xərcləri, cəmi	92.2	114.6	129.6	147.4	173.0	202.0	221.4	234.9	245.6	264.7	278.2
ərzaq məhsullarına	48.8	65.2	68.6	71.1	82.4	87.3	91.8	95.6	99.4	107.1	117.9
alkoqollu içkilərə	0.6	0.7	0.7	0.8	0.9	1.0	1.1	1.2	1.3	1.5	1.5
tütün məmulatlarına	1.4	1.5	1.7	1.7	2.0	2.1	2.2	2.5	2.6	3.6	3.9
paltar və ayaqqabıya	5.7	6.7	8.3	10.4	11.3	13.8	15.9	16.3	16.9	17.9	18.0
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	6.5	7.1	8.4	9.9	12.5	14.9	17.0	17.3	18.2	19.8	20.5
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	5.7	6.3	7.5	10.1	11.6	17.0	19.8	22.1	23.2	24.2	24.4
səhiyyə xidmətlərinə	3.1	3.6	4.4	5.4	6.8	9.2	10.3	11.5	12.0	12.9	13.1
naqliyyat xərclərinə	5.6	6.2	7.6	8.6	10.9	12.4	14.2	14.7	15.3	16.7	16.9
rabitə xərclərinə	2.2	2.5	3.2	3.9	5.1	6.1	6.8	7.7	8.2	9.0	9.0
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	2.6	2.8	3.5	4.7	6.0	8.3	9.3	10.3	10.9	11.5	11.7
təhsil xərclərinə	1.1	1.3	1.7	2.2	3.1	3.9	4.3	4.6	4.8	5.0	5.1
mehmanxana, kafə, restoran və yeməxanaya	5.9	7.2	9.5	12.6	13.9	17.2	18.7	20.3	21.5	23.0	23.4
digər mal və xidmətlərə	3.0	3.5	4.5	5.8	6.5	8.7	10.0	10.7	11.3	12.6	12.7

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Digər önəmli bir indikator kimi isə 2017-ci il üzrə iqtisadi rayonlar üzrə istehlak xərclərinin müqayisəli təhlili olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu indikator təkcə mövcud istehlak dinamikasını özündə əks etdirməməklə yanaşı, regional inkişaf bərabərsizlikləri prizmasından da ciddi makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Aşağıdakı cədvəllər üzrə göstərilən istehlak xərcləri maddələrinin müqayisəli təhlili bizə onu deməyə imkan verir ki, ərzaq məhsulları üzrə istehlak xərcləri demək olar ki, adam başına aylıq olaraq 110-130 manat təşkil edir və bu göstərici üzrə diapazon o qədər də kəskin fərqlənmir.

Cədvəl 7. 2017-ci ildə istehlak xərcləri (iqtisadi rayonlar üzrə), ayda adambaşına, manatla

	Naxçıvan Muxtar Respublikası	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkəran	Quba-Xaçmaz	Aran	Yuxarı Qarabağ	Dağlıq Şirvan	Kəlbəcər-Laçın	Bakı şəhəri
İstehlak xərcləri, cəmi	305.0	272.8	271.0	260.4	273.3	270.3	261.3	260.4	271.2	270.4	308.1
ərzaq məhsullarına	130.3	121.5	119.5	109.2	116.5	114.4	107.6	110.5	105.3	122.9	129.6
alkoqollu içkilərə	1.7	1.3	1.6	1.5	1.2	1.8	1.5	1.3	1.3	1.5	1.7
tütün məmulatlarına	1.9	1.7	3.8	5.2	3.2	4.9	4.0	4.0	7.2	3.7	3.9
paltar və ayaqqabıya	17.2	21.3	17.9	15.9	18.2	18.3	14.8	16.3	13.7	19.6	21.4
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	19.0	19.7	19.9	23.0	21.5	21.1	22.7	14.3	26.1	11.4	20.1
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	26.5	24.0	21.2	24.1	28.8	20.3	24.3	25.6	29.3	20.1	24.6
səhiyyə xidmətlərinə	11.4	12.4	11.8	15.3	12.6	11.2	13.6	12.9	13.7	10.9	14.1
naqliyyat xərclərinə	22.1	18.6	15.3	15.3	14.9	16.3	14.2	14.5	15.1	26.0	20.0
rabitə xərclərinə	13.0	12.2	7.8	6.6	8.5	6.7	7.9	7.9	7.1	8.4	11.2
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	12.5	8.6	9.0	9.4	10.3	10.4	12.1	10.7	11.3	10.3	15.4
təhsil xərclərinə	5.5	6.8	4.9	3.7	5.3	3.3	4.6	4.6	3.7	5.1	6.3
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	31.0	13.7	24.4	21.5	18.8	29.0	23.1	24.1	26.0	18.2	25.2
digər mal və xidmətlərə	12.9	11.1	13.8	9.7	13.6	12.6	10.9	13.8	11.4	12.5	14.6

	Naxçıvan Muxtar Respublikası	Abşeron	Gəncə-Qazax	Şəki-Zaqatala	Lənkəran	Quba-Xaçmaz	Aran	Yuxarı Qarabağ	Dağlıq Şirvan	Kəlbəcər-Laçın	Bakı şəhəri
İstehlak xərcləri, cəmi	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ərzaq məhsullarına	42.7	44.5	44.1	41.9	42.6	42.3	41.2	42.4	38.8	45.4	42.1
alkoqollu içkilərə	0.5	0.5	0.6	0.6	0.4	0.7	0.6	0.5	0.5	0.5	0.6
tütün məmulatlarına	0.6	0.6	1.4	2.0	1.2	1.8	1.5	1.5	2.7	1.4	1.3
paltar və ayaqqabıya	5.6	7.8	6.6	6.1	6.7	6.8	5.7	6.3	5.1	7.2	7.0
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	6.2	7.2	7.4	8.8	7.9	7.8	8.7	5.5	9.6	4.2	6.5
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	8.7	8.8	7.8	9.3	10.5	7.5	9.3	9.8	10.8	7.4	8.0
səhiyyə xidmətlərinə	3.7	4.5	4.4	5.9	4.6	4.2	5.2	5.0	5.1	4.0	4.6
naqliyyat xərclərinə	7.2	6.8	5.6	5.9	5.5	6.0	5.4	5.6	5.6	9.6	6.5
rabitə xərclərinə	4.3	4.5	2.9	2.5	3.1	2.5	3.0	3.0	2.6	3.1	3.6
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	4.1	3.2	3.3	3.6	3.8	3.9	4.6	4.1	4.2	3.8	5.0
təhsil xərclərinə	1.8	2.5	1.8	1.4	1.9	1.2	1.7	1.8	1.4	1.9	2.0
mehmanxana, kafe, restoran və yeməxanaya	10.2	5.0	9.0	8.3	6.9	10.7	8.8	9.2	9.6	6.7	8.2
digər mal və xidmətlərə	4.2	4.1	5.1	3.7	5.0	4.7	4.2	5.3	4.2	4.6	4.7

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsinin

Link: <https://www.stat.gov.az>

Ərzaq məhsullarının adambaşına istehlak dinamikası (vətəndaşların ev təsərrüfatlarının tipinə görə) isə özündə aşağıdakı cədvəldə verilmiş göstəriciləri əks etdirir. Təhlillər göstərir ki, uşaqlı ev təsərrüfatları ilə uşaqsız ev təsərrüfatları arasında müvafiq olaraq əsas ərzaq məhsulları ilə istehlak proporsiyalarında o qədər də ciddi fərq görsənir. Bu isə istehlak zövqləri və minimum istehlak səbəti üzrə nəzərdə tutulmuş indikatorlar üzrə olduqca əhəmiyyətlidir.

Cədvəl 8. Ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı,(2017-ci ilə görə) ildə kiloqramla (ev təsərrüfatlarının tipinə)

	Ev təsərrüfatlarının tipi:	
	Uşaqlı ev təsərrüfatları	Uşaqsız ev təsərrüfatları
Çörək və çörək məhsulları	137.0	139.7
Kartof	72.0	73.7
Tərəvəz və bostan bitkiləri	105.9	109.6
Ət və ət məhsulları	33.1	34.2
Balıq və balıq məhsulları	7.1	7.3
Süd və süd məhsulları	267.5	273.2
Yumurta, ədəd	158.0	160.0
Meyvə, giləmeyvə	77.1	80.3
Qənd və qənnadı məmulatları	29.8	31.0
Bitki yağı və marqarin	10.3	10.8

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Əhali istehlakının və onun dinamikasının makroiqtisadi təsirlərini özündə əks etdirən önəmli indikatorlardan biri də heç şübhəsiz Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində planlaşdırılan yaşayış minimumu ilə də xarakterizə edilməlidir. Belə ki, son dövrlər ölkədə əmək qanunvericiliyinin beynəlxalq əmək norma və standartlarına uyğun olaraq modernləşdirilməsi bir sıra indikatorlar üzrə mühüm dəyişiklikləri özündə cəmləşdirməkdədir.

Bunlara 1) əhalinin mövcud əmək haqqı gəlirlərinin artırılması 2) dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sektorlarda işləyən işçilərin, eləcə də dövlət qulluqçularının əmək haqlarının əhəmiyyətli artırılması trendlərini deyə bilərik.

Qrafik 15. 2018-ci il üzrə AR-da planlaşdırılan yaşayış minimumu (manatla)

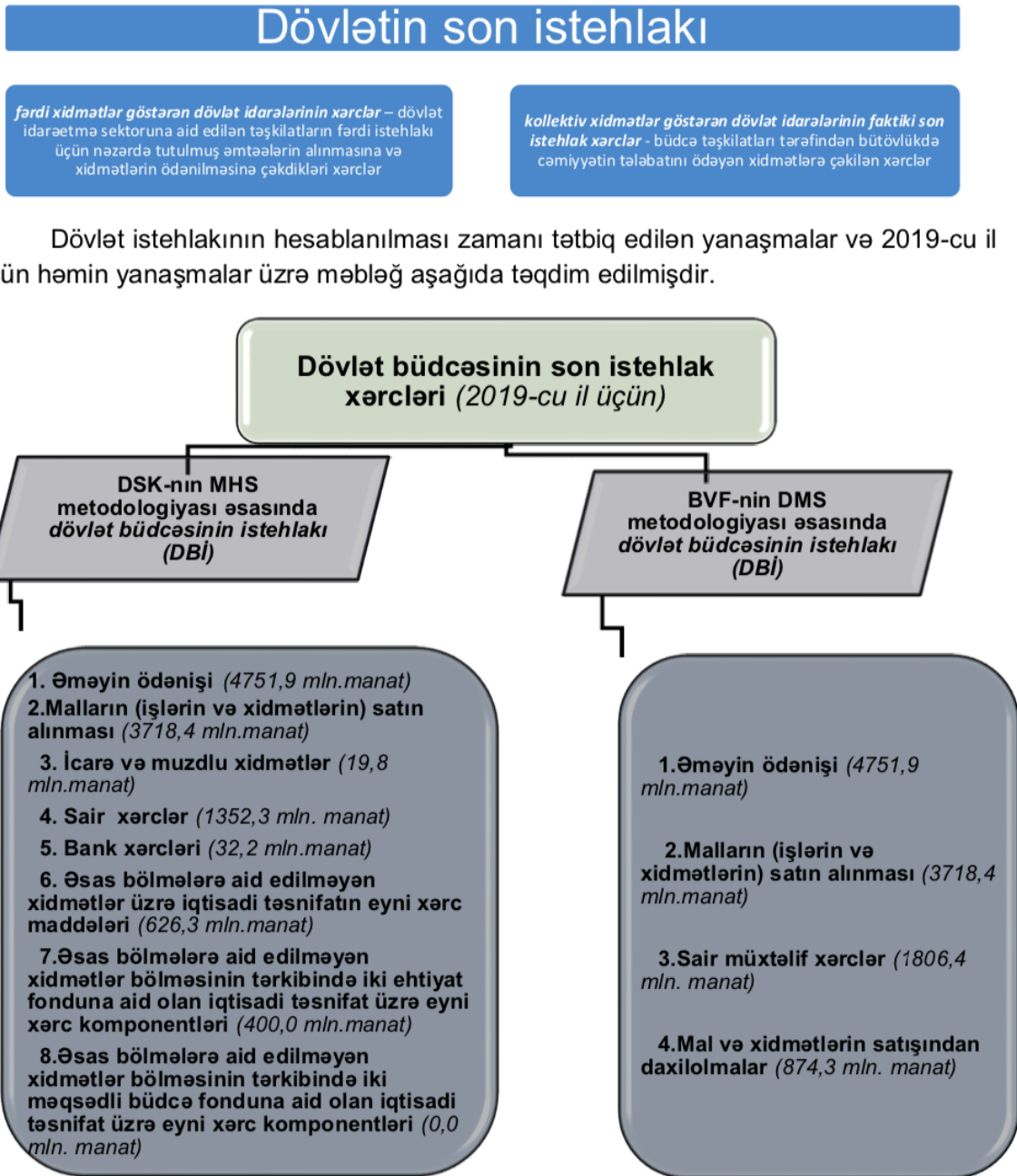

Mənbə: AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi

Link: <http://sosial.gov.az>

Digər bir perspektivdə yanaşaraq ÜDM-inxərclər üsulu ev təsərrüfatlarının (yəni ailə iqtisadiyyatlarının) və dövlət idarələrinin istehlakı, əsas fondların ümumi yığımı və xalis ixrac (mal və xidmətlərin ixracı ilə mal və xidmətlərin idxalı arasında fərq) göstəricilərindən ibarətdir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) təqdim etdiyi metodologiyaya görə dövlətin son istehlakı iki komponentdən ibarətdir ki, bunları da aşağıdakı qrafik üzərindən şərh edə bilərik:

Qrafik 16. 2019-cu il dövlətin son istehlakı

Mənbə: AR-sı Hesablama Palatası

Link: <http://sai.gov.az>

3.2. Əhali istehlakının idarə edilməsi mexanizmləri üzrə dünya təcrübəsi

Ölkələr müxtəlif göstəricilər nəzərə alınmaqla az inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və ya inkişaf etmiş ölkələr kateqoriyasına bölünürlər. 1993-cü ildən etibarən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən bir sıra amillərdən, adambaşına düşən gəlirdən, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, təhsil və səhiyyə kimi sosial xidmətlərə çıxış imkanlarının, texnoloji inkişafalara uyğunlaşma, sənaye infrastrukturunun adekvatlığı və bir çox digər amillərdən əlavə İnsan İnkişafı İndeksi hesablanıb. Əhali istehlakının bu mənada bir meyar olaraq aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyadakı ölkələrdə yaşayan bütün cəmiyyətlərin istehlakı və qənaət xüsusiyyətləri dəyişir. Digər tərəfdən, inkişaf etmiş və az inkişaf etmiş ölkələrin istehlak vərdisləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdən fərqli olaraq eyni deyildir.

İstehlakın tənzimlənməsi inzibati yolla deyil, iqtisadi mexanizmlər və meyarlar əsasında formalaşır. Tənzimləmə bazar strukturlarını, proporsiyaları və nisbətləri formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman, əhalinin ayrı-ayrı sosial-iqtisadi qruplarının tələbatı nəzərə alınır. Əvvəl hədəflər müəyyənləşdirilir və bu zaman insan amilinin, onun davranışının, demoqrafik tərkibinin istehlakın həcmi və strukturunu formalaşdıran əsas mexanizm olduğunu yaddan çıxarmaq olmaz.

Məsələyə məhz bu perspektivdən yanaşdıqda, qaydaların üç kanal vasitəsilə xüsusi qənaət dərəcəsini azaldacaqdır (Agénor, 2004, s.46-47)

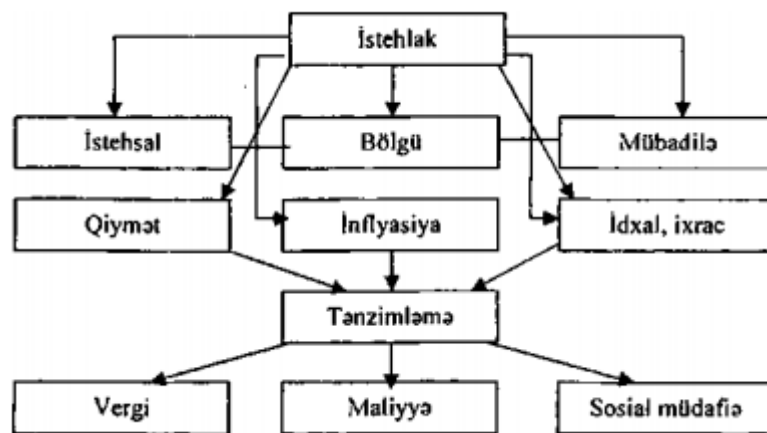
- gəlirlərin yaşlılara paylanması,
- pensiya üçün qənaət ehtiyacının azaldılması. Pensiya zənginliyi xüsusi qənaətin əvəzi olaraq görülürsə, pensiya zənginliyindəki artım fərdi əmanətlərin emeklilik zənginliyində əvəz edilməsinə səbəb olacaq (İzgi, 2007, s.368). Yəni daha çox pensiya ödənişi az qənaət deməkdir
- gözləniləndən daha uzun müddət yaşamaq üçün ehtiyat tədbirləri ehtiyacını azaldır

İstehlakçı “yaşam intervalını” nəzərə alaraq ömürlük bir gəlirdən fərqli olaraq, başqa bir mənada güclü ailə əlaqələri istehlak və qənaət arasında

üstünlüklərə təsir edərək istehlakçı davranışını müəyyən edə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrdə olduğundan daha çox ailə strukturundan yaranan nəsillərarası əlaqələr daha güclüdür (Agénor, 2004, s.41). Keçid dövründə köçürmə köçürmələri halında, ən tanınmış sosial təhlükəsizlik siyasətindən biri olan vergilərin artması (sosial təminat ödənişləri), gələcək nəsillər üçün ehtiyata görə vergiləri maliyyələşdirmək üçün fərdi əmanətlərin miras yolu ilə artırılması və mövcud istehlakın azaldılmasıdır. Bundan əlavə, gənclərdən yaşlılara köçürmələr fərdi qənaətlərin azalmasına gətirib çıxara bilər, amma bu faydalar kifayət olmaya bilər, çünki ömürlük gəlirlə proqnozlaşdırıldığı kimi, pensiya ödənişlərinin pensiya istehlakını ödəmək üçün ailələr qənaət etməyi və qənaətini azalda bilər (Wigger, 1998, s.625).

İstehlak bazarının formalaşması müxtəlif metodlar əsasında baş verir. Bunlardan biri konseptual yanaşma metodudur. Bu yanaşma sosial şəraitindən asılı olmayaraq bütün əhali təbəqələrinin minimal istehlak səviyyəsini və strukturunu təmin etmək əsasında formalaşır. Yəni bu cür yanaşmada istehsal, bölgü, mübadilə, sahə iqtisadiyyatı, region iqtisadiyyatı, ümumilikdə, iqtisadiyyatın bütün sahələri əhalinin tələbatına uyğun formalaşır.

Sxem 2. İstehlakın formalaşması və idarə edilməsi

Mənbə: Əlirzayev Ə.Q. Sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı: inkişaf və tənzimləmə. Bakı 2016

Məsələn, vergi sistemi istehlak bazarının gələcək ehtiyatlarını artırmaq, xərclərini ödəmək, əhalinin bütün təbəqələrinin sosial bazar, tələb və təkliflərinə uyğun istehlak davranışını təmin etməkdən ibarətdir. Bu hədəflərə çatmaq üçün

vergi bazasının genişləndirilməsi vacibdir. Vergi yükünün azaldılması istehlaka təsir edən əsas amillərdəndir. Məsələn, əlavə dəyər vergisinin azalması qiymətə, gəlir vergisinin azalması əhalinin nominal gəlirinin azalmasına, mənfəət vergisi müəssisələrin mənfəətinin azaldılmasına, bu isə əməkhaqqının azalmasına səbəb olur.

Cədvəl 9. 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının istehlak bazarının tutumu (mlrd manatla)

2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasında istehlak bazarı		
	Milyard manat	
İstehlak Bazarı	47,75	Consumer market
o cümlədən		
Pərakəndə ticarət	37,09	Retail trade
o cümlədən		
Ərzaq, içki və tütün	18,64	Food, beverage and tobacco
Qeyri-ərzaq	18,45	Non-food
İctimai İaşə	1,53	Public catering
Ödənişli xidmətlər	9,13	Paid services
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi		

Mənbə: AR-sı İqtisadiyyat Nazirliyi

Link:<https://economy.gov.az>

Maliyyə mexanizmi dövlət büdcəsi, ailə büdcəsi, sosial müdafiə fondu, pul-kredit siyasəti, anti-inflyasiya, anti-böhran tədbirlərini həyata keçirir. İstehlak bazarının tənzimlənməsində maliyyə aparıcı iqtisadiyyatın törəməsi rolunu oynayır. Maliyyə fəaliyyəti zamanı bir neçə istiqamət yaranır. Bunlara pulun dövriyyədə miqdarını müəyyənləşdirmək, milli valyutanın etibarlılığını yüksəltmək, bank sistemini tənzimləmək və etibarlılığını təmin etmək, faiz siyasətinin obyektiv və stimullaşdırıcı, tənzimləyici rolunu yüksəltmək, həmçinin, kreditlərin fəallığını və iqtisadi rolunu artırmaq daxildir.

İstehlak bazarının tənzimlənməsi sosial müdafiə mexanizminin təşkili, pensiyaların təkmilləşməsi, yardımların reallığı, müavinətlərin adekvatlığı, maddi əşya, parklar, bağlar və s. bu kimi müxtəlif kollektiv tələbatı ödəyən bölümün müdafiə sistemini genişləndirmək istiqamətlərində müəyyənləşdirilib. Əhali istehlakının formalaşması qiymət indeksi və eyni zamanda hər bir malın qiymət dəyişməsi faktoru ilə əlaqəlidir. Bu dəyişmə isə ayrılıqda məcmutələbat və ya həmçinin məhsullar üzrə reallaşır ki, bu da öz növbəsində istehlak sferasından

xaricdə əmək prosesindəki xərclər və bazarda mövcud tarazlığın və dəyişikliyin bilavasitə bağlı olur. Qiymət diversifikasiyası digər səbəbləri istehlakın hər hansı bir məhsuldan fərqlisinə, yaxud həmcins marketing strukturunda müqayisədə az keyfiyyətli və eləcə də qiyməti minimum olan məhsullarla əvəzlənə bilər.

Qiymətlərin bu cür tənzimlənməsi müxtəlif fikirləri ortaya çıxarsa da, hesab edirik ki, liberal iqtisadi şəraitində və rəqabət klimatınının təşkili və önəmli faktor kimi qiymətlərin sərbəstliyini əhəmiyyətli dərəcədə çox stimullaşdırır və inkişaf üçün xarakterik əhəmiyyətə malikdir. Sosial kontekstdən yanaşıldıqda bu istehlakçıların davranışlarını üç şəkildə təsir edir;

İlkin olaraq istehlakçıların məhsuldan gözlədikləri fayda səviyyəsini təsir edir. İstehlakçılar, özlərini qaynaşdırdıqları qrupun normalarını və davranışlarını nəzərə alırlarsa satın alacaqları məhsulların bu norma və davranışlara uyğun olmasını göz qarşısında saxlamaq məcburiyyətindədirlər.

Məsələn istehlakçılar, ailə üzvlərinin və ya iş yoldaşlarının istəklərinə tabe olmaq üçün müəyyən bir markanı seçim edə bilərlər. İstehlakçının ümumi davranışları digərləri tərəfindən bilinirsə və ya istehlakçı bu məhsulu göstəriş məqsədiylə satın alırsa bu təsir daha çox ola bilməkdədir. Üçüncüsü, istehlakçıların öz kimliklərini necə təyin etdiyinə təsir göstərir.

İstehlakçılar içində olduqları qrupdakı obrazlarına qatqı təmin edəcəyinə inandıqları məhsulları satın ala bilərlər çünki satın aldıkları məhsulun qrupun dəyərlərini normalarını, həyat tərzini əks etdirdiyini düşünürlər. Qloballaşmanın genişlənməsi və daha çox məkanları əhatə etməsi milli dövlətlərin dinamik inkişafını yeni amillərlə şərtləndirir. Dünya iqtisadiyyatının vahid məkan kimi formalaşmasında inteqrasiya meyillərinin ölkələr və regionlar üçün əhəmiyyəti durmadan artır. Bununla yanaşı müasir zamanın xüsusiyyəti kimi resursların məhdudluğunun daha dərinədən dərk edilməsi kontekstində dövlətlər-arası açıq və gizli rəqabət və qarşıdurmanın kəskinləşməsi çox müxtəlif təzahürlərdə davam edir. Yeni texnologiyalar və kommunikasiyaların inkişafı şəraitində dünya miqyasında məhsullar, kapital (maliyyə) və insan axınlarının qarşısında demək olar ki, maneələr qalmır.

Alıcılıq qabiliyyətinin kompensasiyası oduqca vacibdir. ixtiyari məhsulun qiymətinin dəyişməsi bilavasitə onun alıcılıq qabiliyyətini maksimum dərəcədə azaldır.

Makroiqtisadi bir anlayış olmanın yanaşı, istehlak daha geniş mənada disiplinlərarası əhəmiyyətə malikdir. Bu əsas anlayışla bütün elm sahələrini birləşdirən və bu konsepsiya ilə əlaqəli bir kanal var. İqtisadiyyat ədəbiyyatında 1936-cı ildən nəzəri baxımdan bir yer qazanmış və bu gündən etibarən ən çox araşdırılmış fənlərdən biri olmuşdur. Bu xüsusiyyət istehlakın insan həyatını və davranışını təyin edən aparıcı göstəricidir. Bununla birlikdə, ümumi xərcləmələrin yarısından çoxunu formalaşdıran və dolayısıyla dövlət və özəl sektor xərcləmələrində ən böyük paya sahib olan fərdi istehlak xərcləri makroiqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxracat qiymət indeksinin idxal qiymət indeksinə nisbətini ifadə edən ticarət baxımından dəyişikliklər kiçik və inkişaf edən xarici iqtisadiyyatların istehlak və qənaətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu təsir, ölkənin idxal və ixracatının nisbi qiymətindəki böyük dalğalanmalara bağlıdır və adətən əsas olaraq idxal qiymətləri prioritet götürülür.

Ticarət şərtlərindəki dəyişikliklər təsərrüfat subyektlərinin ticarət şərtlərinin gözlənilməsindən asılı olaraq istehlak və qənaət davranışına mənfi və ya təsir göstərə bilər. Müvəqqəti olaraq gözlənilən pisləşmənin müvəqqəti olacağı gözlənilirsə, yerli malların satınalma gücündəki real istehlak xərclərinin sabitliyini (Harberger-Laursen-Metzler Effect) saxlamaq üçün azaldığını qənaətə salırlar. Bununla belə, ticarət baxımından davamlı pozulma gözlənildikdə, həm mövcud, həm də gözlənilən gəlirlər təsirlənəcək və qənaət dəyişə bilməz. HLM təsiri ilə tətbiq olunan bu istehlakın yumşalma təsiri qismən iki növ əvəzedici təsiri ilə aradan qaldırıla bilər: inter-dövr və dövrdə əvəzləşdirmə təsiri. İqtisadi agentlərin həm idxal olunan, həm də qeyri-ticarəti olmayan malları istehlak etməsi və bunların tamamilə əvəzedici olduğu qənaətinə gəldikdə, ticarət baxımından müvəqqəti pozulma, gələcək ithalatın və istehlakın qiymətinə nisbətdə mövcud istehlak qiymətini artıracaqdır. Buna görə istehlak təxirə salınacaq və bu gün daha

çox qənaət təmin ediləcək. Bu istehlak bir əyilmə təsiri var və istehlak elastikliyi artdıqca cari dövr qənaəti artır. Digər tərəfdən, bu mallar tam əvəzsiz olduqda həm mallar istehlak edildikdən sonra idxal olunan malların nisbi qiymətində müvəqqəti bir artım tələbatı və beləliklə yerli istehsal məhsullarının nisbi qiymətini (interval müddəti əvəzetmə təsiri) artıracaqdır. Buna görə, ümumi xərclər azalacaq, qənaət artacaqdır. Bu təsir kifayət qədər böyükdürsə, istehlakın yumşalma təsiri nəticəsində qənaətin azalması aradan qaldırılacaq.

Nəticədə, ticarət zərbələrinin şərtlərinin dəqiq təsiri nəzəri cəhətdən qeyri-müəyyəndir. Rossi (1989), İEOÖ-lər üzrə tətbiq olunan işlərdən biridir. Daxili qənaət (istehlak) baxımından pozitif (negatif), Jongwanich (2010), Athukorala və Sen (2004) isə mənfi effekt olduğunu qeyd etmişdir. Loayza, Schmidt-Hebbel və Servén (2000) ticarətin yaxşılaşması qənaətə kiçik, lakin müsbət təsir göstərdiyini birmənalı ifadə etmişdir.

Həm İE, həm də İEOÖ üçün, istehlakın intervalda dəyişkənliyini və bir amil təsirində gözlənilən və gözlənilməz dəyişikliklərə olan həssaslığını təyin etmək mümkün deyil. Şəxsi istehlak xərclərinə təsir edən amillər çox fərqli olsa da, ümumiyyətlə iqtisadi, demoqrafik və davranış kimi bir neçə qrup halında qruplaşdırıla bilər. İşsizlik, valyuta məzənnəsi, vergi, istehlak kreditləri, likvidlik səviyyəsi və s., Demoqrafik elementlərin yaşı, təhsil vəziyyəti, ailə quruluşu, əhali artımı və s., Davranış faktorları, xüsusilə gəlir səviyyəsi, zənginlik səviyyəsi, gəlirin paylanması istehlakçının gözləmələri, risk algısı, gələcəklərini görə biləcəkləri.

Buna görə tətbiqi tədqiqatlar bütün ölkələr baxımından qiymətləndirildikdə, istehlak xərclərinin və qənaət paylarının və ümumi və inkişaf etməkdə olan ölkələrin baxımından təhlilinin nəticələrinin fərqləndirilməsi bu elementlərin hər bir ölkədə müxtəlif ölçü və təsirlərlə meydana gəldiyinə aiddir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ev təsərrüfatlarının xərcləri və gəliri arasındakı əlaqələr iqtisadi dinamikanın necə formalaşdığını anlamaqda əsas elementlərdən biridir. Buna görə, bu əlaqənin araşdırılması həm iqtisadi dinamikanın necə formalaşdığı haqqında informasiya verir, həm də bu iqtisadi dinamiklərə əsaslanan siyasi maneəvərlərin müəyyənləşdirilməsinə imkanlar yaradır. Bu çərçivədə, ev təsərrüfatlarının zəruri istehlak xərcləri ilə ev təsərrüfatında illik istifadə olunan gəlir arasındakı əlaqələr araşdırıldı. Elmi ədəbiyyatlarda, bu əlaqəni araşdıran və parametrik üsullardan istifadə edən bir çox tədqiqat işləri mövcuddur. Ancaq qeyri-parametrik üsullardan istifadə edilən tədqiqatlar olduqca nadirdir. Buna görə, bu araşdırmada tez-tez tədqiq olunan əlaqələrə metodoloji zənginlik əlavə etmək və yeni faktlar üzə çıxarmaq üçün qeyri-parametrik bir metod istifadə edilmişdir. İqtisadi dinamikanın necə formalaşdığını anlamaq üçün ev təsərrüfatlarının xərcləri və gəlirləri arasında əlaqələrin öyrənilməsi kifayət deyil. Buna görə də, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini istehsal edən və bu gəlirləri xərclərə çevirən şəxslər də bu əlaqəyə daxildir.

Bu kontekstdə, OECD tərəfindən təyin edilmiş ev təsərrüfatının ölçüsü bu münasibətlərə əlavə etməklə əlaqələr haqqında daha ətraflı məlumat əldə etmək üçün cəhdlər edilmişdir. Qarşılaşdırılmış informasiyalara əsasən, ev təsərrüfatlarının zəruri istehlak xərcləri və ev təsərrüfatlarının illik istifadə gəliri arasındakı əlaqənin, ev təsərrüfatları gəlirinin 3,0-3,5 dəyərləri üçün ilk mərhələdə kiçik bir azalma və sonra artım göstərdiyi görülməkdədir.

Bu artım sonra da davam edir, lakin təxminən 5.0 dəyərindən sonra ev təsərrüfatında gəlirin artım sürətində azalma müşahidə olunur. Parametrik olmayan reqressiya üsuluyla əldə edilən bu tapıntı, parametrik reqressiya üsuluyla əldə edilən və əlaqənin doğru mütənasib olduğu faktlarla müqayisədə az da olsa paralellik göstərib. Buna baxmayaraq, əlaqə hər nöqtədə sabit şəkildə doğru mütənasibliyə malik olmadığından parametrik üsulla əldə edilən təxmin qeyri-kafi olmaqdadır.

Məişət zəruri istehlak xərcləri və OECD tərifli ev təsərrüfatlarının böyüklüyü arasındakı əlaqədə isə təsərrüfata daxil olan hər bir fərdin eyni nisbətdə zəruri istehlak xərclərinə təsir etmədiyi, hətta müəyyən səviyyədə bu təsirin nisbi olaraq azaldığı görülməkdədir. Bundan əlavə, nisbi azalmadan əvvəl ev təsərrüfatında fərdlərin sayının artması bu əsas xərclərə yüksək təsir göstərə bilər. Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri və illik gəlirləri və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının müəyyən etdiyi ev təsərrüfatları statistikasını birlikdə araşdırılarkən diqqətəlayiq tapıntılar əldə edilmişdir. Bunlardan ən diqqətçəkəni o idi ki, ev təsərrüfatlarının illik gəliri və OECD ev təsərrüfatlarının böyüklüyü birlikdə artarkən bunun ev təsərrüfatlarının zəruri istehlak xərcləmələrinə olan təsirin ilk başlarda müəyyən nisbətdə artdığı, lakin sonra bu artımın durulduğu, hətta yüksək gəlir qrupuna keçəndə isə azaldığı müşahidə olunur. Birinci hissədə bu artım kiçik ev təsərrüfatlarının əsas xərclərə təsirinə müqayisədə görüldüyü qədər yüksək olduğu ilə izah edilə bilər. Bu, kiçik ev təsərrüfatlarında gəlirsiz xərclərin yüksək olduğunu göstərir. Eyni şəkildə, ikinci hissədə orta ölçülü hev təsərrüfatlarının lazımlı xərclərə təsirinə nisbi azalması da ikili müqayisə ilə izah edilə bilər.

Bu da orta gəlir səviyyəsi olan və orta böyüklükdəki evlərin gəlirdən müstəqil xərclərinə aşağı gəlir qrupunda olan evlərə nisbətən daha aşağı olduğunu göstərir. Üçüncü və son hissə araşdırıldığında isə, təkə böyük təsərrüfatların ev təsərrüfatlarının zəruri istehlak xərclərinə olan təsiri yüksək olmasına baxmayaraq, yüksək gəlir səviyyəsi olan evlərdə fərd sayının artdığı təqdirdə, bunun ev təsərrüfatlarının zəruri istehlak xərclərinə təsiri azalır. Bu, yüksək gəlirli ev təsərrüfatında olan fərdlərin sayının artması tələb olunan xərclərə məhdud təsir göstərir. Bu günə qədər yekunlaşdırdığımız nəticələr parametrik üsulla əldə edilən nəticələrlə müqayisə olunduqda, qeyri-parametrik üsulla əldə edilən tapıntılar daha əhatəli olur.

Bundan əlavə, parametrik üsullarla olduğu kimi, əlaqənin funksional forması xüsusi bir qəlibə daxil edilmir, nəticələr çox zəngindir. Bu baxımdan baxıldığında ev təsərrüfatlarının xərcləri və gəliri arasındakı əlaqənin parametrik olmayan üsullarla araşdırılması, bu əlaqənin daha yaxşı başa düşülməsinə və iqtisadi

dinamiklərin necə şəkilləndiyinin daha yaxşı ortaya qoyularaq daha təsirli siyasi planların müəyyənləşdirilməsinə kömək ola bilər. Bunun xaricində, parametrik olmayan üsullar araşdırılan əlaqənin funksional formasının qəti olaraq bilinmədiyi vəziyyətlərdə və ya parametrik üsullarla əldə edilən nəticələrin etibarlılığını test etmək məqsədiylə də istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı, hər nə qədər xərclərin və gəlirlərin və ev təsərrüfatlarının üzvlərinin sayı arasında əlaqə mövcud olsa da, bu əlaqənin funksional forması haqqında heç bir məlumat yoxdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının 2018-cu il dövlət büdcəsi zərfi. I. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi zərfi. I. Bakı, 2018.
3. Dünya Bankının Azərbaycanda yaşayış səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə dair hesabatı. 2015. №52801-Az. s.101.
4. Əmək bazarı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018.
5. Əlirzayev Ə.Q. Sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı: inkişaf və tənzimləmə. Bakı 2016
6. Əlirzayeva T.Ə, Əlirzayev Ə.Q. Əhali gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri Bakı-2007
7. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı, Elm, 2007, 260 s.
8. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritələri <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>

Xarici dildə

1. Азербайджан в 2006-2010 годах. Социологический мониторинг под. ред. Р.Мусабекова, Р.Шульмана. Баку, 2010 г.
2. Азимова Р. Средний класс в социальной стратификации общества переходного периода. Баку, Елм, 2006, с.103.
3. Антропов В.В. Экономические модели социальной защиты населения в государствах ЕС.М, 2007, 11стр.
4. Баркер Р. Словарь социальной работы \ Пер. с англ. М. 1994, с.38.
5. Белозерова С.М. Социальные процессы и социальная политика в сфере труда. –М.: 2008г., 222 с.
6. Волгин Н. Для общества социальная политика – не балласт, а важнейшей ресурс развития, потенциал которого все еще недооценен // Человек и

- труд, 2005, №9. с.5
7. Григорьева И.А. Социальная политика:// Журнал исследований социальной политики. [Электронный ресурс]., 2008
 8. Демидов А.А. Вовлечение некоммерческих организаций // ПОЛИТЕКС, 2007, [Электронный ресурс].
 9. Денисов И.Л., Клиновенко Л.Р. Социальная политика: Учебник. Ростов н./д: Феникс, 2007, 347 с.
 10. Зоидзе А., Мехтиев Ф. Предложения по Программе финансирования здравоохранения в Азербайджане. УСАИД, ИМЖ, Абт, ЖИФ, 2006 г.;
 11. Методология синтетической классификации образа жизни населения. ЭММ, 2003, т.39, №2.
 12. Калов З.А., Куршаева Ф.М., Хациева Л. Современные проблемы науки и образования. 2009, №2.
 13. Колков В.В. Социальная безопасность. Ч.1 М.1998, с.26-27
 14. Комплексная разработка индикаторов социальной сплоченности. Издательство Совета Европы Паблицшинэ. 2006. 245 с.
 15. Кристофферсен Х. Социальная политика в Дании. [Электронный ресурс].
 16. Калов З.А., Куршаева Ф.М., Хациева Л.У. Современные проблемы науки и образования. 2009, №2
 17. Лебедева Л. США: социальная помощь-денежная и натуральная //Человек и труд, 2005, №10, с.29.
 18. Мэнкью Н.Г. Макроэкономика. Пер. с англ. - М.: Изд-во МГУ, 2016, с. 158-159.
 19. Туманова Е.А., Шагас Н.Л. Элементы продвинутого подхода: Учебник. Макроэкономика. М.: ИНФРА-М, 2004, с.190
 20. Шагас Н.А., Туманова Е.А., Макроэкономика-2. М.:, Издательство Московского Университета, 2006, с.337
 1. Angulo, A. M. , Mur, J., Dhehibi, B. & Gil, J. M. (2000). The Effect of Households Location on the Spanish Demand for Food: A Panel Data

Approach. <http://www-sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa00/pdf-ersa/pdf/124.pdf>

2. Angulo, A. M., Mur, J., Dhehibi, B. & Gil, J. M. (2002) The Consumer Behaviour town Size of Spanish Households: A Panel Data Approach. *Applied Economics*, 2002, 34, 503-507.
3. Banks, J. , Blundell, R. & Lewbel, A . Consumer Demand and Engel Curves *The Review of Economics, Statistics*. 79(4), November, 1997, pp. 527-539
4. Blundell, R. & Browning, M. (1994). Consumer Demand and allocation of Household Expenditures. (1994) 61, 57-80.
5. Bopape, L. E. (2006). The Impact of Demand Model choise on Household Welfare Estimates: An Application to South African Food Expenditures. Unpublished doctoral dissertation, Michigan State University, Michigan.
6. Delgado, Miguel A. , MILES, Daniel, “Household features And Consumption Behaviour: A Nonparametric Approach”, *Empirical Economics*, Sayı: 22, pp. 409-429.
7. Kakwani, N. (1977). On the Estimation of Engel Elasticities from Grouped Observations with Application to Indonesion Data. *Journal of Econometrics*, 6: 1-19.
8. Sachs J. Warner A. The curse of natural sources // *European Economic Review*. 2001. Vol. 45 (4-6), p. 827-838
9. Solow R. On the intergenerational allocation of natural resources // *Skandinavian Journal of Economics*. 1986, № 88 (1), p. 141-149.
10. World Commission on Environment Development. *Our common future*. New York, NY: Oxford University Press. 2013.
11. United Nations, European Commission, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, World Bank (2003): *Integrated environmental and economic accounting 2003*, *Studies in Methods, Handbook on National Accounting*, Series F, No. 61, Rev. 1, p.4.

12. Xartivik J.M. Intergenerational equity and the investment of rents from endless sources // The American Economic Review. 1977 (dec.), vol 67, №2, p. 137-175.
1. Baldemir, E. & Keskiner, A. (2004). Devalüasyon, Para, Reel Gelir Değişkenlerinin Dış Ticaret Üzerine Etkisinin Panel Data Yöntemiyle Türkiye için İncelenmesi. D.E.Ü. S.B.E. Dergisi, Cilt 6, Sayı: 4, 2004.
2. Koç, A. & Alpay, S. (2002). Household Demand of Turkey. Economic Research Forum, Pages:1-14
3. Özer, H. (2001). Türkiyenin Hanehalkı Tüketim Harcamalarının Analizi. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
4. Sarımeşeli, M. (1999). Hanehalkları Harcama Eğilimleri. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, No. 2/99, ss. 41-50.
5. Şengül, S. (2004). Türkiye’de Gelir Grupları ve Yoksulluk Profili Göre Gıda Talebi. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomik Araştırma Enstitüsü, Yayın No.119, Ankara.
6. TÜİK, Tüketim Harcamaları, Yoksulluk ve Gelir Dağılımı, Sorularla Resmi İstatistik Dizisi-6, Yayın No: 3186, 2008

İnternet resurstar

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi www.stat.gov.az
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi www.economy.gov.az
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı www.cbar.az
4. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası www.sai.gov.az

ƏLAVƏLƏR

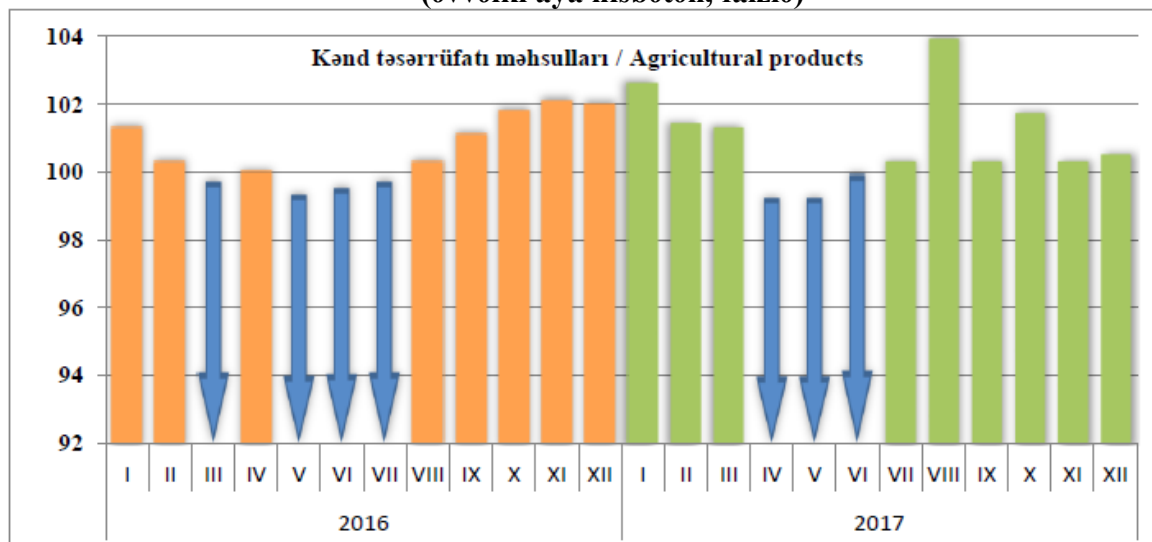
Əlavə 1. İstehlak və istehsalçı məhsullarının qiymət indeksləri

İllər və aylar üzrə	əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən			
	Faizlə ifadə olunmuş istehlak qiymətləri indeksi	Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi, faizlə	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi, faizlə	Nəqliyyat və poçt qiymətləri indeksi, faizlə
2016				
I	113.6	122	90.2	142.4
I-II	111.7	111.9	89.9	138.2
I-III	110.8	109.8	89.6	133.5
I-IV	110.5	108	89.7	129.7
I-V	110.4	107	90	127.3
I-VI	110.5	107.8	91	125.8
I-VII	110.6	108.9	92.4	125.6
I-VIII	110.8	112.9	93.5	125.9
I-IX	111.2	116.4	94.7	126
I-X	111.6	119.7	95.7	126.3
I-XI	112.1	122.6	96.6	126.8
I-XII	112.4	127.5	97.4	126.4
2017				
I	111.9	192.7	108.6	111.8
I-II	112.5	190.1	109.2	112.2
I-III	113.2	174.6	110	110.6
I-IV	113.5	166.3	110.2	110.4
I-V	113.8	157.7	110.2	110.5
I-VI	113.9	149.7	110.4	110.5
I-VII	114	146	110.5	109.8
I-VIII	114	142.9	111.2	109
I-IX	113.9	141.1	111.6	108.3
I-X	113.7	139.2	111.9	108
I-XI	113.4	139.2	112	107.5
I-XII	112.9	136.8	111.9	106.9

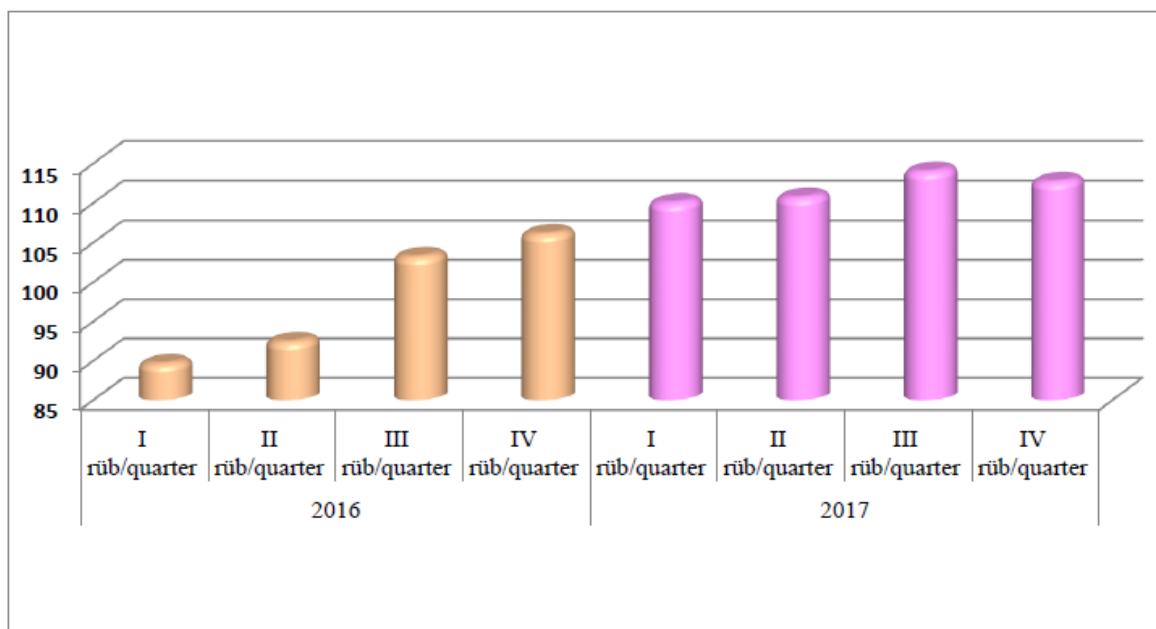
Əlavə 2. İstehlak qiymətləri indeksi

İllər və aylar üzrə	Cəmi məhsullar və xidmətlər			
		Ərzaq məhsulları	Qeyri-ərzaq məhsulları	Xidmətlər
2016				
I	129.4	137.4	126.4	115.6
II	130.0	138.3	127.1	115.8
III	130.6	138.7	127.7	116.3
IV	130.8	138.8	128.4	116.3
V	130.6	137.9	128.8	116.6
VI	130.0	136.1	129.2	116.6
VII	129.7	134.0	129.4	117.8
VIII	130.3	134.8	130.1	118.3
IX	133.3	140.2	132.1	119.0
X	135.1	143.4	133.6	119.2
XI	137.3	147.1	136.1	119.6
XII	141.5	153.0	139.1	122.5
2017				
I	144.8	157.4	141.9	124.8
II	147.1	161.3	143.1	126.1
III	149.5	166.3	144.0	126.7
IV	149.8	166.9	144.3	126.7
V	150.1	164.7	144.6	129.4
VI	148.5	160.6	144.7	129.4
VII	148.7	158.9	147.0	130.0
VIII	149.0	159.3	147.1	130.3
IX	150.1	161.6	147.7	130.5
X	151.8	165.3	148.1	130.7
XI	152.0	165.8	148.5	130.7
XII	152.7	167.4	148.8	130.6

**Əlavə 3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi
(əvvəlki aya nisbətən, faizlə)**

(əvvəlki ilin müvafiq rübünə nisbətən, faizlə)

Əlavə 4. İstehlak qiymətlərinin dəyişməsi, %-lə

	2018-ci ilin mart ayı əvvəlki aya nisbətən	2019-cu ilin martı əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən
İstehlak qiymətlərinin indeksləri o cümlədən:	0.6	2.1
ərzaq məhsulları, içkilər, tütün	1.3	1.5
qeyri ərzaq malları, xidmətlər	0.1	2.6
qeyri ərzaq malları	0.1	1.2
ərzaq və qeyri-ərzaq malları	0.8	1.4
xidmətlər	0.1	3.6

Mənbə: AR Mərkəzi Bankı

Link: <https://cbar.az>

Əlavə 5. Uzunmüddətli istifadə olunan əşyaların mövcudluğu (yaşayış yerləri üzrə) (hər 100 ev təsərrüfatına, ədəd) (2017-ci il üzrə)

	Ölkə üzrə cəmi	Şəhər	Kənd
Rəngli təsvirli televizor	112.6	112.3	113.1
Peyk antenası	73.4	65.1	83.8
Fərdi kompüter	21.9	24.7	18.3
Noutbuk, netbuk	26.0	30.9	19.8
Planşet və cib kompüteri	46.7	58.4	31.9
İnternetə giriş qurğusu	54.8	63.7	43.5
Mobil telefon	239.8	240.7	238.6
Musiqi mərkəzi	12.2	14.4	9.6
Videomaqnitofon, videopleyer	28.3	25.5	31.8
CD-DVD pleyer	43.0	43.1	42.9
Videokamera	4.1	5.4	2.5
Kondisioner	44.5	57.7	27.9
Soyuducu	101.8	101.2	102.7
Paltaryuyan maşın	80.2	86.8	71.9
Mikrodalğalı soba	6.7	8.9	4.0
Qabyuyan maşın	2.4	3.4	1.2
Mətbəx kombaynı	28.2	26.3	30.7
Tozsoran	93.0	94.4	91.3
Tikiş və toxuyucu maşın	21.1	19.6	22.9
Minik avtomobili	36.7	33.6	40.5
Motosikl	0.9	0.5	1.3
Böyükdlər üçün velosiped	2.7	1.8	3.9

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Əlavə 6. 2017-ci il üçün ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı, ildə kiloqramla (ev təsərrüfatlarının tipinə görə)

	Tək yaşayan şəxslər	Uşaqlı tək yaşayan şəxslər	Uşaqsız ər-arvadlar	Uşaqlı ər-arvadlar	Uşaqlı digər ev təsərrüfatları	Uşaqsız digər ev təsərrüfatları
Çörək və çörək məhsulları	145.6	139.2	139.3	136.9	137.1	141.0
Kartof	77.3	74.2	73.4	71.9	74.2	74.2
Tərəvəz və bostan bitkiləri	128.2	110.9	108.6	105.9	106.8	112.0
Ət vəət məhsulları	37.1	34.4	34.0	33.1	34.0	35.1
Balıq və balıq məhsulları	8.1	7.5	7.3	7.1	7.0	7.4
Süd və süd məhsulları	288.7	275.5	272.4	267.2	272.6	275.3
Yumurta, ədəd	163.0	158.0	160.0	158.0	159.0	160.0
Meyvə, giləmeyvə	86.0	81.0	79.7	77.0	77.2	82.7
Qənd və qəndadı məmulatları	33.8	31.4	30.8	29.7	30.5	31.5
Bitki yağı və marqarın	13.6	11.3	10.7	10.3	10.6	11.3

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

ƏLAVƏ 7. Bir ayda adambaşına düşən istehlak xərcləri, manatla (ev təsərrüfatlarında)

	Ölkə üzrə göstərici										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İstehlak xərcləri, cəmi	92.2	114.6	129.6	147.4	173.0	202.0	221.4	234.9	245.6	264.7	278.2
ərzaq məhsullarına	48.8	65.2	68.6	71.1	82.4	87.3	91.8	95.6	99.4	107.1	117.9
alkoqolu içkilərə	0.6	0.7	0.7	0.8	0.9	1.0	1.1	1.2	1.3	1.5	1.5
tütün məmulatlarına	1.4	1.5	1.7	1.7	2.0	2.1	2.2	2.5	2.6	3.6	3.9
paltar və ayaqqabıya	5.7	6.7	8.3	10.4	11.3	13.8	15.9	16.3	16.9	17.9	18.0
su, işıq, qaz və digər yanacaq növlərinə	6.5	7.1	8.4	9.9	12.5	14.9	17.0	17.3	18.2	19.8	20.5
ev əşyaları, məişət texnikası və evə gündəlik qulluğa	5.7	6.3	7.5	10.1	11.6	17.0	19.8	22.1	23.2	24.2	24.4
səhiyyə xidmətlərinə	3.1	3.6	4.4	5.4	6.8	9.2	10.3	11.5	12.0	12.9	13.1
neqliyyat xərclərinə	5.6	6.2	7.6	8.6	10.9	12.4	14.2	14.7	15.3	16.7	16.9
rabitə xərclərinə	2.2	2.5	3.2	3.9	5.1	6.1	6.8	7.7	8.2	9.0	9.0
istirahət və mədəniyyət xərclərinə	2.6	2.8	3.5	4.7	6.0	8.3	9.3	10.3	10.9	11.5	11.7
fənsil xərclərinə	1.1	1.3	1.7	2.2	3.1	3.9	4.3	4.6	4.8	5.0	5.1
mehmənana, kafə, restoran və yeməxanaya	5.9	7.2	9.5	12.6	13.9	17.2	18.7	20.3	21.5	23.0	23.4
digər mal və xidmətlərə	3.0	3.5	4.5	5.8	6.5	8.7	10.0	10.7	11.3	12.6	12.7

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi

Link: <https://www.stat.gov.az>

Əlavə 8. İnkişaf etmiş ölkələrdə həyat keyfiyyətinin əsas sahələri və indikatorları.

Sfera	Obyektiv indikatorlar	Subyektiv indikatorlar
İqtisadi fəallıq	<ul style="list-style-type: none"> - Məşğulluq \ işsizlik. - Əsas iş (statusu, növü, məşğulluq sahəsi, tabeliyindən işləyənlərin olması, işlədiyi vaxt). - Əlavə işinin olması. 	<ul style="list-style-type: none"> - İş itirmək ehtimalı. - İşin pozitiv və neqativ tərkib hissələri. - İş və ailə vəzifələrini uyğunlaşdırmaq imkanı. - İşdən məmnunluğun qiymətləndirilməsi.
İqtisadi resurslar	<ul style="list-style-type: none"> - Gəlirlər (səviyyəsi, qeyri-bərabərlik). - Evi, yaşayış yeri (mənsubluğu, otaqların sayı, Evin keyfiyyəti). - Uzun müddət istifadə olunan mallar (avtomobilin, kompüterin, paltaryuyan maşının olması, torpaq sahəsinin ölçüsü). - Ödənilməmiş kommunal xərclər MİS xidmətləri. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ev təsərrüfatının gəlir və məsrəflərinin balasının qiymətləndirilməsi. - Gəlir növləri. - İqtisadi imkan və deprivasiyaların olması. - Həyat səviyyəsindən razılığın qiymətləndirilməsi. - Evindən razılığın qiymətləndirilməsi.
Ailə və ev təsərrüfatı	<ul style="list-style-type: none"> - Ailə tərkibi, nikah münasibətləri. - Ev təsərrüfatının tərkibi, ev təsərrüfatının rəhbəri və onun iqtisadi statusu. - Ailə üzvləri ilə, dostlarla sosial əlaqələr. - Ailənin və ev təsərrüfatının fəaliyyətində iştirak. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ailə həyatından məmnunluq. - Ev işlərinin bölgüsünün ədalətliyinin qiymətləndirilməsi. - Çətin həyat vəziyyətində yardım almaq ehtimalı. - Vaxt bölgüsünün qiymətləndirilməsi.
Cəmiyyətin həyatı və sosial tərəfdaşlıq	<ul style="list-style-type: none"> - Xeyriyyə və könüllü təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqlarının, siyasi partiyaların fəaliyyətində, müxtəlif aksiyalarda iştirak. - Siyasi səsvermələrdə iştirak. - Dini fəallıq. - Qonşularla sosial əlaqələr. 	<ul style="list-style-type: none"> - Cəmiyyətdə yaşamdan məmnunluğun qiymətləndirilməsi. - Pensiya sistemi kimi dövlət institutlarına etimad. - İnsanlara etimad. - Sosial razılıq və sosial gərginlik. - Cəmiyyətdə həyata münasibət. - Çətin həyat vəziyyətində yardım almaq ehtimalı.
Səhhət və səhiyyə	<ul style="list-style-type: none"> - Xroniki xəstəliklərin və əlilliyin olması. 	<ul style="list-style-type: none"> - Səhhətindən razılığın qiymətləndirilməsi. - Sağlamlığın qiymətləndirilməsi. - Tibbi xidmətlərin əlyətərliliyinin qiymətləndirilməsi (məsafə, vaxt, qiyməti). - səhiyyə xidmətlərindən məmnunluq.

Biliklər, təhsil və peşəkar hazırlıq	<ul style="list-style-type: none"> - Təhsil səviyyəsi. - Təhsil aldığı dövrdən nə qədər müddət keçməsi. - Standart təhsili başa vurduqdan sonra kurslarda təhsili davam etdirmə. - İnternetdən istifadə. 	<ul style="list-style-type: none"> - Təhsildən razılığın qiymətləndirilməsi. - İngilis dilini bilmənin qiymətləndirilməsi. - Təhsil xidmətlərindən məmnunluq.
İctimai xidmətlər	<ul style="list-style-type: none"> - İşə, təhsilə yollanarkən sərf edilən vaxt. 	<ul style="list-style-type: none"> - İctimai nəqliyyat xidmətlərindən məmnunluq. - Sosial xidmətlərdən razılıq. - Dövlət pensiya sistemindən razılıq.
Ətraf mühit	-	<ul style="list-style-type: none"> - Vəziyyətin qiymətləndirilməsi (küy, havanın çirklənməsi, suyun keyfiyyəti, istirahət üçün yerlər, yaşıllıqlar). - Təhlükəsizlik.
Həyatdan məmnunluq və xoşbəxtlik	-	<ul style="list-style-type: none"> - Həyatdan məmnunluğun qiymətləndirilməsi. - İnsanın nə qədər xoşbəxt olduğunun qiymətləndirilməsi.

Mənbə: Lyons, S., Mayor, K. & Tol, R. S. J. (2007). Convergence of Consumption Patterns During Macroeconomic Transition: A Model of Demand in Ireland and the OECD.
Link: <http://www.sciencedirect.com>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. İstehlak xərclərinə təsir göstərən faktorlar.....	13
Cədvəl 2. Ticarət şəbəkələrində xərc istiqamətlərinin payı.....	37
Cədvəl 3. Qida məhsullarının istehlakı adam başına.....	47
Cədvəl 4. 2017-ci ildə yaşayış yerləri üzrə istehlak xərcləri.....	48
Cədvəl 5. 2016-2017-ci illər üzrə qida məhsullarının istehlak əsas göstəriciləri ..	56
Cədvəl 6. 2007-2017-ci illər üzrə ayda adambaşına düşən istehlak.....	57
Cədvəl 7. 2017-ci ildə iqtisadi rayonlar üzrə istehlak xərcləri.....	58
Cədvəl 8. Ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı,(2017-ci ilə görə) ildə kiloqramla (ev təsərrüfatlarının tipinə).....	59
Cədvəl 9. 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının istehlak bazarının tutumu.....	63

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. İƏİT ölkələrində biznes inam və istehlak inam indeksləri.....	31
Qrafik 2. Əmtəə qiymətləri indeksi (2010=100).....	33
Qrafik 3. Dünya neft bazarı, milyon barrel/gün.....	33
Qrafik 4. İstehlak bazarında satışların dəyişməsi, %-lə(müqayisəli qiymətlərlə)..	35
Qrafik 5. Orta illik inflyasiya (%-lə).....	38
Qrafik 6. İnflyasiyanın miqyası.....	38
Qrafik 7. İstehlakçı Qiymətləri İndeksi.....	40
Qrafik 8. İstehsalçı qiymətləri indeksinin orta illik dəyişimi, %.....	41
Qrafik 9. 2016-2017-ci illər üzrə istehlak bazarının əsas göstəriciləri.....	46
Qrafik 10. Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən real artım tempi.....	51
Qrafik 11. 2019-cu ilin birinci rübü üzrə əhali gəlirləri.....	53
Qrafik 12. 2019-cu ilin yanvar-fevral ayları üzrə orta aylıq əmək haqqı	53
Qrafik 13. 2019-cu ilin I rübü üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturu	54
Qrafik 14. İstehlakçıların pərakəndə ticarət şəbəkələrində xərclədiyi vəsaitin sektorial strukturu.....	55
Qrafik 15. 2019-cu il dövlətin son istehlakı.....	59
Qrafik 16. 2019-cu il dövlətin son istehlakı.....	60

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Qısa və Uzunmüddətli istehlak xərcləri.....	15
Sxem 2. İstehlakın formalaşması və idarə edilməsi.....	62